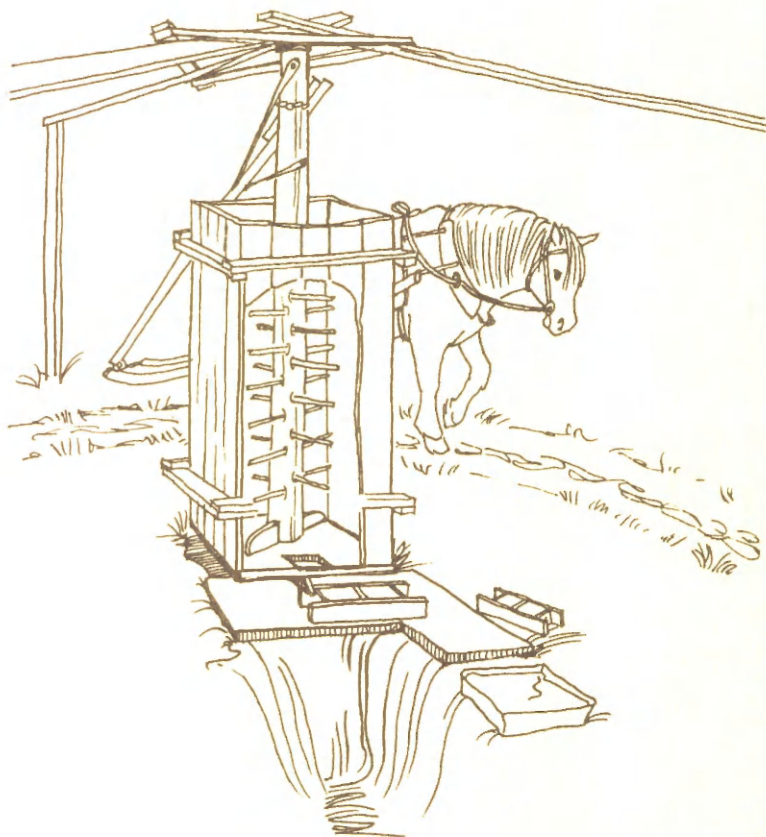

Nr 3-4 2006

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2006 Årg. 27

Johan Nordlander-sällskapetets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL

E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller

sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapetets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: Hästdriven tegelbråk. Teckning av Annalena Magnusson.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2006

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2006

ANDERS HUGGERT

Borgare bjöd på både brännvin och "brännvinsbröd"

Inledning

Under 1600-talet utvecklades på näset i Lyckselet lappmarkernas främsta marknadsplats, eftersom det där förutom kyrka även etablerades en skola för samegossar, som sedan förhoppningsvis skulle genomgå prästutbildning i Uppsala.

På marknadsplatsen sammanstrålade Ume lappmarks samer och nybyggare med köpmän från Umeå för att bedriva handel. Marknaden ägde rum i januari, men från och med en bit in på 1700-talet både i januari och vid ett tillfälle i mars. Varuutbudet på lappmarkernas marknadsplatser är rätt väl känt genom samtida beskrivningar. Enligt norrlandsresenären Abraham Hülphers (1734–98) saluförde samer på Åsele marknad i mitten av 1700-talet således: "Fogel och Skinn-waror, Kött, Tungor, Ost, med åtskilligt mera af Renar, såsom hudar, Lappmuddar och hanskar, jämte något Sik, torr fisk, större och mindre korgar af tågor, bastrep med mera". Enligt samma källa kom nybyggarna till platsen med ett mer begränsat sortiment, nämligen "något Skinn-waror och torr fisk, samt Ost, Smör och Fogel". Av de tillresande köpmännen kunde lappmarksbon framför allt förvärva "Bly, Bössor, Filtar, Grytor, Hampa, Krut, Kläde (blått och rött) Klädes-lister, Lin, Mjöl, Peppar, Salt, skärnålar [nålar avsedda för skinnsömnad], Tobak och Pipor, Walmar m.m. utom allehanda smiden af koppar, messing och Jern, såsom Knifwar, Saxar, Kittlar och mes-

sings-ringar, Maljor och Bälten”. Uppräkningen avslutas med konstaterandet, att det alltid varit god avsättning på brännvin. (Hülphers 1780, 328.)

Varuutbud och arkeologiskt fyndmaterial

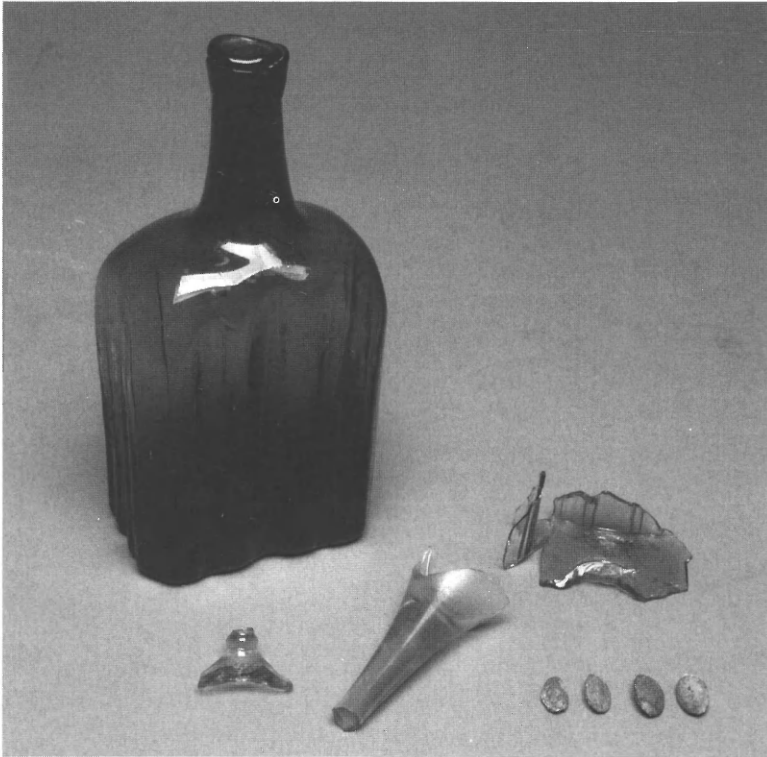
De nyss nämnda varorna bytte ägare på marknadsplatsen för att snart också föras därifrån. Bland avskrädet kring de tillfälligt använda bostäderna och i latringropar, hamnade endast rester av allt sådant som förbrukats eller helt enkelt tappats bort under de dagar kommersen pågick.

Då det gäller varuutbudet under marknaden i Lycksele, hänvisar Hülphers (1922, 45) till sin redogörelse över omsättningen i Åsele. Något av det borgaren salufört återfinns faktiskt i det arkeologiska fyndmaterialet från Gammplatsen i Lycksele. Här kan nämnas bly och delar av föremål av järn, koppar och mässing samt tobakspipor (s.k. kritpipor – tillverkade av vitbrännande lera). I fyndmaterialet märks emellertid även en hel del annat, som borgaren haft med sig från Umeå men som inte nämns i beskrivningen över varuutbudet. Det handlar om sådant som eldslagningsflintor, fönsterglas, flaskor, pluntor och vin- eller snapsglas, stengodskrus, koppar av ostindiskt porslin samt grytor, skålar och annat av rödgodskeramik. Sammantaget vittnar fyndmaterialet om en för borgaren verkligt vinstgivande verksamhet, där både tobak och i synnerhet brännvin underlättade handeln.

Brännvin och ”brännvinsbröd”

Brännvinet fördes till marknadsplatsen i träkaggar och stora stengodskrus och var då av sådan styrka att det kunde transporteras utan att frysa (Körningh 1956, 49). I kommersen förekom

drycken emellertid också i utspätt skick. Brännvin såldes mot kontanter eller användes i byteshandeln, precis som andra varor. Dessutom bjöds det på en och annan sup för att få en affärsuppgörelse till stånd och inte minst för att bestyrka ett avtal. Handelssupen var helt enkelt kontaktskapande och underlätta- de köpslåendet. Detta var emellertid inte på något sätt säreget för handeln i Lappmarken. Gymnasieläraren i Härnösand, Fale

En handelssup eller två och "brännvinsbröd" därtill. Det hände att glas och flaskor gick i kras och att plommonkärnor hamnade på backen. – Den hela refflade pluntan är inte från Gammplatsen. Foto: Pekka Nyman, Västerbottens museum.

Burman (1758–1809), konstaterar exempelvis i dagboken från en av de många resorna i hemlandskapet Jämtland, att "Brännvin [är] en outhärlig sak [...] för alla slags underhandlingar" (1930, 81).

Till brännvinet kunde det bjudas på "brännvinsbröd", det vill säga russin eller sviskon (torkade plommon). Detta fick missionären Petrus Læstadius (1802–41) erfara, då han i februari 1827 gästade en och annan borgare under marknaden i Arjeplog (Læstadius 1831, 127 f). Samma funktion hade antagligen de fikon, som den nykterhetsivrande prästen Pehr Högström (1714–84) nämner i sin lappmarksbeskrivning från 1747. Högström undviker faktiskt att föra brännvinet på tal. För honom var det fullt tillräckligt med "Winer, Öl, Fikon, och mer sådant" (Högström 1747, 245). – Vi förstår, att det under kalla vinterdagar var väldigt vanskligt att ens försöka transportera viner och öl till Lappmarken.

Det konsumerades sviskon även under marknadsdagarna i Lycksele. Vid arkeologisk undersökning sommaren 1971 (Johansson) av kulturlagret i fundamentet efter en bod påträffades nämligen något som nu visat sig vara delvis förmultnade plommonkärnor (Vbm 9502: hh). De bildar – främst genom skillnad i storlek – två distinkta grupper, innebärande två olika plommonsorтер.

Plommon – sviskon

I Sverige omtalas plommon tidigast vid mitten av 1400-talet. Redan under 1500-talet odlades frukten i Syd- och Mellansverige och förekom då även i torkad form (Olaus Magnus, bok 2: 22, 12: 7; NE, 15: 163). I slutet av 1700-talet handskades man exempelvis med åtminstone fyra olika plommonsorтер på Årsta gård strax söder om Stockholm. Den mycket trädgårdsintresserade Årstafrun, Märta Helena Reenstierna (1753–1841), nämner i sin

dagbok *Krikon*, *Catharineplommon*, *Reineclou* och *Eggplommon* (Reenstierna 1946, 75, 182, 242 och 483). I en modern förteckning över sorter förekommer inte längre *Catharineplommon*, som nu istället är den allmänt använda varubeteckningen för sviskon – katrinplommon.

Kokboksförfattaren och hushållerskan Cajsa Warg (1703–69) beskriver ett enkelt sätt att framställa sviskon: "När plommonen äro wäl mogna, så läggas de på torkållor, hwilka sättas uti en ugn, hwarest är mycket swag värma; men omröras som oftast, så at de blifwa jemt torra. Härwid observeras, at de skola med så swag värma torkas, så at de kunna tåla 2 eller 3 dagar stå i ugnen" (Warg 1822, 294). I kokboken finner vi också recept till rätter, där sviskon ingår: Sviskonsoppa, Sviskonfyllning till gris, Stekt gås med sviskon och äpplen samt Sviskonfyllning till tårta. – Över tiden har plommon också haft en medicinsk användning, när det gällt att få fart på tröga magar (t.ex. Månsson Rydaholm 1987, 558 och Hewe 1942, 191 f).

För plommonodlaren var det en naturlig åtgärd att konservera en betydande del av skörden genom torkning och då både med tanke på det egna hushållets behov och för försäljning. Sådana sviskon var en utpräglad vardagsvara, varför den inte nämns i P.O. Almströms handbok *Handelsvaru-kännedom* (1845). Åtminstone sedan 1500-talet skedde också en viss import från Syd- och Mellaneuropa (Strömbom 1924, 268–69) och dåframför allt av särskilda sorter, som franska och ungerska bruneller (t.ex. Almström 1845, 222 och Larsson 2002, 307).

Kärnorna från marknadsplatsen

Dåtidens vanliga sviskon var inte urkärnade. Sedan fruktköttet konsumerats blev kärnan kvar och hamnade kanske, som i vårt exempel, bland avskrädet på en marknadsplats. Varje plum-

monsorrt har sin, till storlek och form, karakteristiska kärna. Som redan nämnts, visar kärnorna från marknadsplatsen i Lycksele, att vi här har att göra med två olika sorter. Trots förmultningsprocessens inverkan, bör det vara möjligt att bestämma kärnorna närmare än så. Enligt trädgårdskonsulenten Anton Nilssons system för beskrivning (1989) är kärnorna medelstora och närmast ovala; ett par av dem mäter 18 mm i längd, 10–11 i bredd och 6–7 i tjocklek, medan ett par andra på motsvarande sätt mäter 20, 12–13 och 7 mm. I det förra fallet ligger det nära till hands att jämföra med vår tids *Tunaplommon*, en lokalsort från Medelpad som är av krikontyp (Nilsson 1989, 248, 291 ff). Beträffande de båda större kärnorna leder jämförelsen gärna till *Allmänt gulplommon*, en mycket gammal sort med stor spridning i mellersta Sverige, kanske främst i Mälardalen (Nilsson 1989, 265 ff). Sorten *Tidigt engelskt sviskon* är också tänkbar. Dess kärna tycks emellertid mäta ytterligare någon mm i tjocklek (Nilsson 1989, 261 f). Slutligen noteras, att kärnor hos den nutida handelns amerikanska *Katrinplommon* till formen nära överensstämmer med dem från marknadsplatsen i Lycksele, men överträffar dem i storlek.

Avslutning/Sammanfattning

Under marknadsdagarna i Lycksele har borgare kunnat bjuda på både brännvin och "brännvinsbröd", som åtminstone bestod av sviskon (torkade plommon). Vid arkeologisk undersökning på Gammplatsen har det nämligen tillvaratagits plommonkärnor. Hur dessa skulle förklaras framgick av en resenärs anteckning om bruket av "brännvinsbröd" i samband med kommersen på marknadsplatsen i Arjeplog år 1827. Å andra sidan kan vi genom fyndet i Lycksele ana, att både brännvin och "brännvinsbröd" nog förekom i handelsbefrämjande syfte på Lappmarkens samtliga marknadsplatser under 1700- och 1800-talet. –

Här kompletterar skriftligt och arkeologiskt källmaterial varandra på ett konkret och lyckosamt sätt.

En detaljerad granskning och mätning av kärnorna visar, att sviskonen kom från två olika plommonsorтер, snarast *Tunaplommon* och *Allmänt gulplommon*. Det förekom ofta fler sorter än så i 1700-talets mellansvenska trädgård. En betydande del av skörden konserverades genom torkning i svag ugnsvärme. Det var förhållandevis enkelt både att förvara och att transportera de på så sätt framställda sviskonen. Varan hade god avsättning även i Norrland, varav en del slutligen hamnade på marknadsplatser i Lappmarken – i det nu aktuella fallet i Lycksele.

Referenser

- Almström, P.O., *Handelsvaru-känedom eller underrättelse om de förnämsta handels-artiklars ursprung, ...* Stockholm 1845.
- Fale Burmans anteckningar om Jämtland i urval. Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap. 1. Lund 1930.
- Hewe, Nils, *Frisksports örtabok*. Stockholm 1942.
- Hülphers, Abraham, A-son, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Fierde samlingen om Ångermanland*. Westerås 1780.
- Hülphers, Abraham, A-son, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Femte samlingen 3 bandet om Lappmarken*. Utg. av G. Kallstenius. Stockholm 1922.
- Högström, Pehr, *Beskrifning öfwer de til Sweriges Krona lydande Lapmarker, ...* Stockholm 1747.
- Johansson, Tomas, 1971. Rapport över utgrävning av husgrunder, Gammplatsen, Lycksele sn, Lappland. Västerbottens musei arkiv, dnr 260/71.
- Körningh, Johan, Ferdinand, *Berättelse om en missionsresa till Lappland 1659–60*. Nordiska museet: Acta lapponica 9:1. Stockholm 1956.
- Larsson, Lars-Olof, *Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?* Stockholm 2002.
- Læstadius, Petrus, *Journal af Petrus Læstadius, för första året af hans tjänstgöring såsom missionaire i Lappmarken*. Stockholm 1831.
- Månsson Rydaholm, Arvid, *En myckit nyttigh Örta-Book*. Svecica rediviva 112. Stockholm 1987. (1:a utg. Stockholm 1642.)

- NE = *Nationalencyklopedien*. Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker AB.
- Nilsson, Anton, *Våra päron-, plommon- och körsbärssorter*. Nordiska genbanken för jordbruks- och trädgårdsväxter. Alnarp och Julita 1989.
- Olaus Magnus *historia om de nordiska folken*, med kommentar av John Granlund 1–4. Östervåla 1976. (1:a utg. Rom 1555.)
- Reenstierna, Märta, Helena, *Årstadagboken. 1 (1793–1812)*. Stockholm 1946.
- Strömbom, Sixten, *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918)*. *Stadskrönika, grävningsberättelse, fyndkatalog*. Skrifter utg. till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté 5. Göteborg 1924.
- Warg, Cajsa (Christina), *Hjelpreda i hushållningen för unga fruntimer*. Fjortonde upplagan. Örebro 1822. (1:a uppl. 1755).
- Vbm = Västerbottens musei samlingar.

LARS-GUNNAR OLSSON

Mormors tegelbruk

Året är 1922. Min morfar och mormor, Johan och Elin Westman uppe på Åsen i Stöcksjö, har nu varit gifta i 11 år. De har tre barn, Edvin (10 år), Oskar (7 år) och Gullan (3 år) och ett fjärde barn på gång. Då händer det som inte får hända – men som stundtals ändå drabbar oss människor. Johan får cancer. Han avlider ett par veckor efter det att Elin fött lille Gustav till världen.

Där står hon nu, min mormor Elin. Ensam. Med fyra minderåriga barn. Och ett jordbrukshemman – bestående av åkermark, en del skog, samt häst, kor och ett par grisar – som måste tas om hand. Tack och lov har hon ett fungerande nätverk runt omkring sig. I byn finns många både dugliga och hjälpsamma grannar, bland annat hennes syskon, familjerna Söderlind. Den första tiden får hon naturligtvis stöd av dem. Men ganska snart måste hon ta eget ansvar. Framtiden kommer helt och hållet att bero på henne själv och hennes egna förmågor, det förstår hon alltför väl. Ganska omgående inser hon också att hon behöver anställa en dräng till gården. Hon tvekar inte att ställa krav. Måhända är det därför som hon i början, på bara några få år, lyckades avverka en hel rad med drängar. Den ene är lat, en annan är benägen på sprit och en tredje vill komma åt hemmanet, har det sagts. Men Elin står på sig. Och hon reder ut situationen.

Jag har aldrig hört den minsta antydning om att det skulle ha saknats mat på bordet. Jordbruket gjorde familjen i stort sett självförsörjande på livets absoluta nödtröft – vilket mormor

emellertid inte ansåg tillräckligt. Hon ville erbjuda familjen något mer.

Som ung flicka har hon lärt sig till sömmerska. Under ett par år hade hon faktiskt varit uppe i Gällivare där hon försörjt sig på att "sy kappor åt ingenjörsfruarna", som hon själv sade. Nu tar hon åter upp denna verksamhet.

Som barn har hon också lärt sig hur man gör tegel. I Stöcksjö finns nämligen en månghundraårig tradition av tegeltillverkning. Tillgången på den viktigaste råvaran – lera – är mycket god. Marken i byn består av gammal sjöbotten med lera som är skiktad i olika lager med olika kvalitet. Direkt under markytan ligger ett vanligen cirka 70 cm tjockt lager med mineraljord (grus och sand). Under detta lager finns sedan den för tegeltillverkningen så attraktiva "feta" lera. Gräver man ytterligare några spadtag finner man en ganska tunn råk med sandblandad lera, som stöcksjöbönderna helt logiskt kallar för "råklera", vilken också är utmärkt för tillverkning av

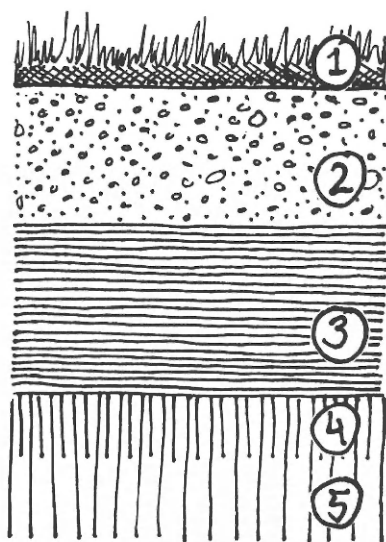

Bild 1. Genomsnitt av jordlager, typiskt för Stöcksjöes lerbord. 1. Ytjord. 2. Mineraljord; grus och sand. Cirka 70 cm tjockt lager. 3. "Fetlera". Kräver tillsats av sand. Utmärkt för tegeltillverkning. Den feta lera återfinns vanligen i ett cirka 70-90 cm tjockt skikt. 4. "Råklera". Skiktad, hög sandhalt. Utmärkt för tegeltillverkning. Råklera övergår successivt i kittlera. Därför är endast det översta spadtaget – cirka 30 cm – användbart. 5. "Kittlera". Ej användbar för tegeltillverkning. Teckning av Lars-Gunnar Olsson.

tegel. Den så kallade "kittleran", som finns i lagret därunder, är inte användbar. (Se Bild 1.)

Elin började nu fundera över tillgångarna på de egna ägor-na. Strax bakom ladugården, nere vid bäcken, fanns en lertäkt som sedan gammalt utnyttjats för tegeltillverkning. Skulle det kanske vara möjligt för familjen att börja tillverka tegel till försäljning för att på så sätt dryga ut kassan?

Hon upptäckte att leran vid bäcken var av mycket god kvalitet. Stöcksjöleran är oftast blå-grå, men på några ställen kan man också finna gul lera. Här fanns båda sorterna. Här fanns också en stor och plan markyta lämpad som "tegeljäll" – det vill säga det som man på stöcksjödialekt benämner den plana och sandtäckta yta på tegelbacken, där det nyslagna teglet läggs upp för att torka innan det är dags för bränning. Och här fanns sedan gammalt en passande plats för att bygga upp tegelugnarna. I bäcken rann det vatten hon skulle komma att behöva. Ved, att elda i ugnarna med, skulle hon kunna ta ur den egna skogen. Och sågspån skulle hon utan problem kunna införskaffa från sågen nere i byn. Häst hade hon. Även mänsklig arbetskraft fanns att tillgå på gården. Självklart skulle drängen kunna ta en stor del av arbetsbördan. Exempelvis skulle projektet med att iordningsställa tegelbacken, och att bygga en "bråk", med fördel kunna läggas på honom. Som jag lärde känna min mormor, så tvekade hon inte inför att organisera och leda verksamheten. Och att även hon skulle behöva medverka aktivt – också med de mer fysiskt betungande arbetsuppgifterna – var hon helt införstådd med. Naturligtvis skulle också barnen ingå i arbetslaget. Det var inget konstigt med det – på den tiden. De kunde få hjälpa till med handräckning och de enklare och lättare sysslorna på tegelbacken.

Med andra ord: Alla förutsättningar syntes finnas för att hon skulle kunna driva en egen tegelproduktion. Det var således bara att sätta igång.

Bild 2. En grupp Stöcksjöbor byggde för några år sedan upp en komplett bråk, som nu finns uppställd för allmänt beskådande i anslutning till byns föreningsgård. Foto Lars-Gunnar Olsson.

Genom att gräva ut och dämna i bäcken, skapades en liten sjö lämpad som vattentäkt till det nya tegel bruket. Arbetet med att bygga upp en bråk inleddes samtidigt.

Det är i bråken som lera, sand, sågspån och vatten bearbetas (bråkas) till den rätta blandningen och konsistensen. Bråken består av en manshög, stående låda med ca 80 cm sida och försedd med en genomgående stadig träaxel, tätt besatt med kraftiga trätappar eller smidda järnpinnar. På stöcksjödialekt kallas denna del av bråkaxeln för "bråk-kallen". Bråkaxeln drivs runt med hjälp av en häst som vandrar runt bråken dragandes på en lång träbom kopplad till axelns övre del. Tre överliggande armar ger stöd åt hela konstruktionen. Bråk-kallen är nederst försedd med två blad, som med hjälp av den roterande rörelsen pressar ut en mindre mängd lera genom en

lucka i bråkens botten sida, två lersträngar för varje varv som hästen går runt bråken. Bordet är byggt i vinkel för att underlätta arbetet för islagaren som står i en grop nedanför bråkbordet. Vid bordets slut finns en stor vattenbalja i vilken träformarna läggs på blöt innan de återigen ska fyllas med lera. (Se Bild 2 och Bild 3.)

Arbetet på tegelbacken brukade inledas redan under vinterhalvåret med att lera grävdes upp och kördes fram till bråken, och att sand lades upp i en hög för sig, liksom den mängd ved och sågspån som man räknade med att behöva. Det egentliga arbetet med att slå tegel påbörjades vanligen först i månads-skiftet maj-juni – strax efter att vårsådden var avklarad – var-efter säsongens första ugn kunde brännas vid mitten av juli. Ofta kunde det bli två ugnar per säsong, ibland tre. Arbetet fick dock inte dra ut så långt på säsongen att slätterarbetet försumrades. Det var nämligen mycket viktigt att man inte tillät gräset att hinna bli utvuxet, då man i så fall riskerade att det förlorade i både smak och näringsvärde. Var man inte klar på tegelbacken när det var dags för slättern, kunde man göra ett avbrott för att återuppta arbetet igen framåt hösten.

I arbetslaget måste det finnas någon som har den rätta kunskapen för att åstadkomma den rätta lerblandningen – en viktig förutsättning för framgångsrik tegelproduktion. Att fylla bråken med lera och att slå teglet fordrar starka armar, men är å andra sidan sysslor som kan vara ganska lätta att lära. Den allra viktigaste arbetsuppgiften, kan man nog säga, är eldvaktens. Det är dennes yrkesskicklighet och förmåga att hantera elden som till slut avgör hur mycket kvalitetstegel man kan få ut av en ugn.

Eftersom tegeltillverkningen skulle fungera som ett lagarbete inom familjen, måste också allt yrkeskunnande finnas inom familjen. När Elins barn så småningom blev lite äldre, fick de därför, var och en av dem, en allt viktigare funktion i arbetslaget på tegelbacken. Äldste sonen Edvin var tillräckligt

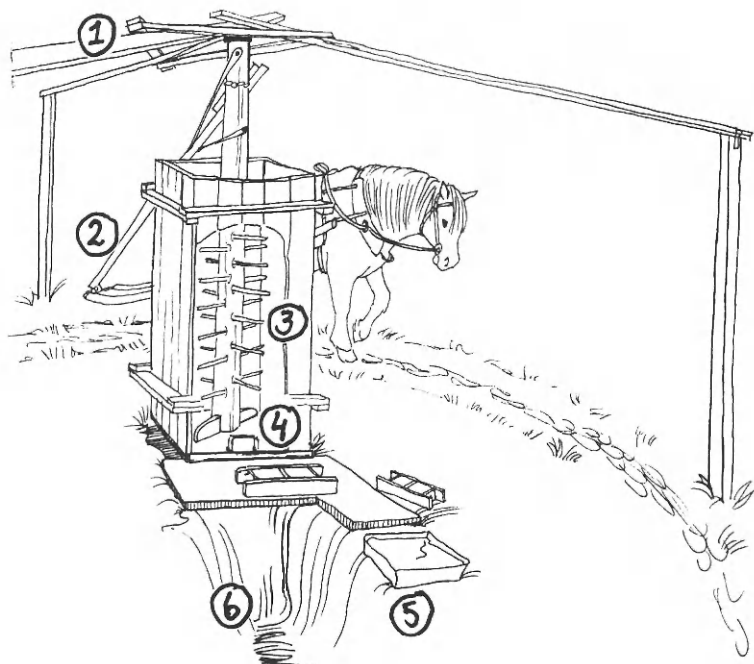

Bild 3. Bråkens konstruktion. 1. Tre överliggande armar ger stöd åt hela konstruktionen. 2. Träbom vars ena ända är fäst vid bråkaxeln och den andra kopplad till hästens skaklar. 3. Bråkaxelns nedre del – den så kallade "bråk-kallen" – är försedd med smidda pinnar eller kraftiga tappar av trä. 4. Bråkaxeln är längst ner försedd med två kraftiga blad vilka – genom en stängbar lucka i bråkens botten – trycker ut en lämpligt stor mängd lera på islagarens bord. 5. Efter att lerformarna, de så kallade "tegelmåttan", tömts på sitt innehåll på "tegeljällen" – den plats där tegelämnet placeras för att lufttorka i väntan på bränning – sköljs de i en vattenbalja som förberedelse inför nästa omgång. 6. Grop där islagaren står. Teckning av Annalena Magnusson.

stor och stark för att arbeta med de något tyngre uppgifterna. Sonen Oskar och dottern Gullan lärde sig snart att "bära borta måtta", det vill säga, att bära de lerfyllda tegelmåttan till te-

geljällen där leran töms ut och läggs att torka. När yngsta sonen Gustav var liten fick han "köra hästen" sittande på bommen, den stång som är förankrad vid bråkaxeln och längst ut kopplad till hästens skaklar. Det dröjde dock inte många år, så var också han en fullvärdig medarbetare i arbetslaget. Elin hade så småningom lyckats anställa en ny och duglig dräng, Axel Karlsson, som kom att utgöra ett mycket stort stöd för familjen. Det blev framförallt Axel som genom åren kom att vara islagare med ansvar för det tunga arbetet med att slå i tegelmåtten, de rektangulära träformarna med utrymme för två tegel.

Så här kan en arbetsomgång ha gestaltat sig under normala förhållanden. Den första arbetsdagen ägnas inledningsvis åt att grovblanda lera, sand och sågspån med vatten i avvägda proportioner, varefter blandningen skyfflas ner i bråken. Nu får hästen börja sitt dryga arbete med att vandra runt, runt. När leran bedöms ha fått rätt konsistens, öppnas en lucka i bråkens nederdel, varefter bråkaxelns träblad successivt pressar ut en sträng av den färdigblandade lermassan på bordet, där islagaren, i en given rytm, fyller de vattensköljda tegelformarna med ny lera. Efter ett rejält slag (jfr "slå tegel") med handen – eller snarare ett kraftigt tryck med handen – på den lerfyllda formen, knuffas den av den högra delen av det vinklade bordet, varefter den omgående bärs ut på tegeljällen för att tömmas på sina två tegelämnena. Samtidigt finns 7–10 dubbelformar i omlopp.

Efter ungefär en dag (i solen) på tegeljällen vänds lerstenarna för att få torka också på undersidan.

På den tredje dagen påbörjas uppstaplingen av de torkade teglen sick-sack på varandra i 6–7 varv för fortsatt torkning. I botten av varje tegelrad läggs först två slenor som stöd mot marken.

Efter ett par veckor är tegelslagningsprocessen klar. Nu vidtar det omfattande arbetet med att bygga upp en ugn av alla

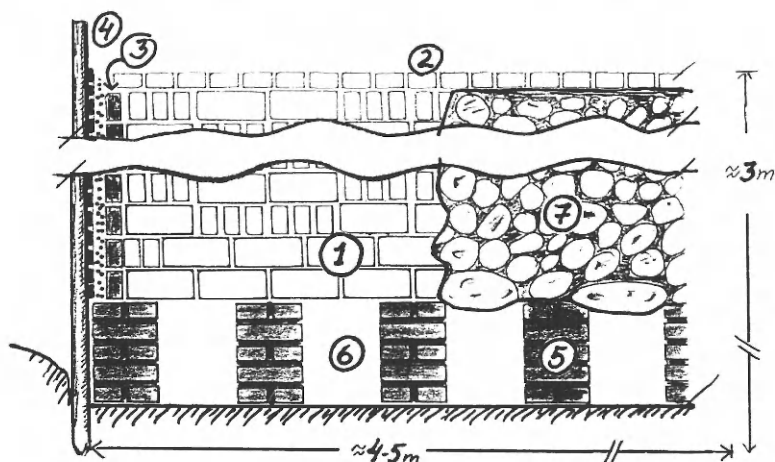

Bild.4. Ugnens uppbyggnad. En ugn kunde innehålla 15–30 000 tegel. 1. Alla lerstenar ställs med cirka 2,5 cm mellanrum, vilket gör det möjligt att fördela hettan jämt över hela ugnen. 17–20 000 stenar per ugn. Varje linje i ugnen utgör en "sättning". 2. "Klappar". Löst liggande ljusbrända tegelstenar med vilka hettans intensitet i ugnen kan regleras. Läggts över hela ugnen. 3. "Ritningen". Ett murat lager med ljusbrända tegelstenar ställda på kant. 4. "Mullbänk". Ugnens sidor och baksida byggs upp med stöd av fyra kraftiga stolpar som sammanbyggs med en plankvägg som håller den isolerande sanden mot "ritningen". 5. "Pelare". Av järnbränt tegel uppmurade pelare. Pelarna återanvänds till nästa ugn. Resten rivs. 6. "Pipa". Eldstad. 10 eller 12 per ugn. 7. "Pipladet". Ugnens framsida muras med gråsten och lera. Teckning av Lars-Gunnar Olsson.

lerstenarna. Dess utförande kan närmast beskrivas som en glest staplad tegelhög innehållande 17–20 000 tegel, vilken i botten försetts med utrymme för ett flertal eldstäder. Varje linje i ugnen är en "sättning". (Se Bild 3.)

Först muras en serie med "pelare" på vilka ugnen sedan ska byggas upp. Mellan pelarna skapas utrymmen för 10 eller 12 öppningar, så kallade "pipor", med plats för ugnens eldstäder. Till pelarna används med fördel hårdbränt tegel. Vid ugnens fyra hörn körs kraftiga stolpar ner i marken som stöd

för en isolerande mantel bestående av ett brädlager, innanför vilket det finns en fyllning av sand och jord, den så kallade "mullbänken", samt ugnens likaledes skyddande yttervägg av ljusbränt tegel, "ritningen". Varje bräda trycks fast med mullbänksfyllning innan påbyggnad av nästa lager med brädor, tegelstenar i ritningen och en ny "sättning" med lerstenar läggs på plats. Högst upp, på ovensidan av den nu snart cirka 3 meter höga ugnen, läggs (platt och mycket tätt) ett lager med lösa ljusbrända tegelstenar, så kallade "klappar". För att nå upp till ugnens övre delar tar tegelarbetaren hjälp av en stege. Hästens flakvagn kan också stundtals fungera som arbetsställning. Slutligen muras nu ugnens framsida upp, det så kallade "pipladet", som är ett tätande skikt av lera och vanlig gråsten.

Därmed är nu ugnen laddad och förberedd för bränningen. Först börjar man elda vid pipornas utsida så att pipladet hetas upp och härdas. Därefter flyttas elden successivt inåt i ugnen. Genom att titta in i pipornas öppningar eller genom att lyfta på klapparna, och därmed försiktigt blotta ugnens innehåll, kan eldvakten fortlöpande inspektera hur processen avancerar. Vid bränningen krymper teglet något, vilket medför vissa små sättningar på ugnen – först vid framsidan och sedan längre in i takt med hur elden flyttas inåt ugnen. För att åstadkomma en jämn och hög hetta behöver eldvakten kontinuerligt fylla på med ny brännved och ibland ändra den brinnande eldens position i piporna. Dessutom har eldvakten möjlighet att öppna eller tillsluta öppningarna mellan de ovanpå ugnen löst liggande klapparna. En stor del av eldvaktens skicklighet ligger i förmågan att behärska tekniken att ändra draget i ugnen för att på så sätt justera både eldens riktning och intensitet.

Bränningen kan pågå i cirka 4-5 dygn, under vilka arbetslaget måste organiseras i skift för att dygnet runt kunna hålla bränningen under uppsikt. När teglet så småningom är fär-

digt, och hunnit svalna något, är det dags att riva alltsammans. Endast pelarna kan återanvändas – resten måste åter byggas upp när en ny omgång tegel ska brännas.

För att åstadkomma bästa resultat krävs att leran upphettas till sin smältpunkt, strax över ett tusen grader Celsius. Då behåller den sin form efter svalningen. Det gör även att stenen blir fullt frostsäker och att den får övriga önskade egenskaper avseende styrka, färg och täthet. Den rätt avpassade tillsatsen av sågspån har en stor inverkan på stenens slutliga egenskaper. Av hettan i ugnen bränns sågspånet ur leran, varvid teglet får en något porös karaktär som ger ökad motståndskraft mot både kyla och värme. Den svagt sågspånsblandade tegelmassan ger dessutom ett något lättare tegel, vilket också kan vara önskvärt.

Variationer i kvalitet är omöjliga att undvika i de enkelt utförda ugnarna. Den erfarna tegeltillverkaren kan helt enkelt, genom att slå två tegelstenar mot varandra, på klangen avgöra deras egenskaper. Men framförallt är det färgen som avslöjar tegelstenens användbarhet. *Mörkrött tegel* är prima tegel och används vid krävande murningsarbeten, till exempel vid murstocksmurning – framförallt för den del av murstocken som ligger ovanför taket. *Ljusbränt tegel* är lite bränt och inte fullt så starkt. Det ljusa teglet användes till murar och kakelugnar (2-tums tegel) och andra murningsarbeten, där hög hållfasthet inte är fullt så viktig. Det ljusbrända teglet användes bland annat också speciellt på gräddhällan i bakugnar (brödet bränns inte fast). *Järnbränt tegel* har bränts för mycket och är därför nästan svart till färgen. Det får dessutom ofta en sned och ojämn form, som inte håller vedertagna standardmått. Då det dessutom är svårt för muraren att hugga det järnbrända teglet, är det svårsålt. Samtidigt kan dess hårdhet och styrka vara till en fördel, något som bönderna själva utnyttjat när de byggt sina egna ladugårdar. Tack vare att det järnbrända teglets hårda och täta yta inte drar åt sig fukt pas-

sar det nämligen särskilt bra till ladugårdarnas gödselhyddor.

Naturligtvis var vädret avgörande för hur snabbt arbetet fortlöpte. Men oftast klarade familjen att slå minst ett tusen tegel om dagen. Samtidigt skulle den dagliga skötseln av ladugårdens sysslor fortgå. Korna skulle mjölkas. Grisarna skulle ha mat. Och så vidare. Dessa sysslor låg på Elins lott att ordna – när hon inte var sysselsatt med att förbereda middagen eller att servera kaffe och mellanmål vid tegelbacken, förstås. I normalfallet tog det totalt ungefär fyra arbetsveckor att slå och bränna en omgång tegel.

Köpare av familjens tegelproduktion stod företrädesvis att finna i Obbola- och Holmsundstrakterna. Marknaden för det "hembrända" teglet avtog emellertid successivt i takt med att billigt fabriksstillverkat tegel började bli tillgängligt. Samtidigt kom den tid då barnen (arbetskraften) började lämna hemmet. Elins lilla tegelbruk var trots allt i drift ända till 1944, då äldsta sonen Edvin övertog hemmanet, och en ny och modernare epok på gården inleddes.

* * *

Tegelslageriets äldsta historia i byn förlorar sig i det dunkla fjärran. Men ett är helt säkert – i Stöcksjö har bönderna i generationer tillverkat och levererat tegel till socknen och staden. Enligt lokalhistorikern Karl Fahlgren har Kungsgården i Umeå på 1560-talet sannolikt byggts av tegel tillverkat av stöcksjöbönder. Mera säkert – skriver Fahlgren i boken om *Umeå sockens historia* – är det att landshövdingeresidensets murar, som byggdes 1735, blev uppförda med stöcksjötegel. (Fahlgren 1970, 290 f.)

Stöcksjös tegeltillverkare var stolta över sitt yrkeskunnande. Men enligt Fahlgren (1970, 290 f) kan man i ett tingsprotokoll från 1746 läsa att flera stöcksjöbor blivit instämnda för att de tillverkat undermåligt tegel. Det fanns vid den tiden en bestämmelse om att tegel skulle hålla följande mått: längd 11 5/8 tum, bredd 5 5/8 tum och tjocklek 3 tum. Bönderna var

dock inte svarslösa. I Stöcksjö hade både de åtalade och deras förfäder slagit mindre tegel, och därmed hade alla köpare varit belåtna, sade de. Helst som kunderna "fått 6 gånger tjugo på hundra". Med det ville man hävda att köparna alltid fick mer tegel än de betalade för. För övrigt sade svarandena att de överhuvudtaget inte hade något tegelbruk. Nej då. Det var endast om tiden så medgav, som de brukade slå tegel till sitt eget och andras behov. Och dessa tegel fick då bli i den storlek och den kvalitet som materialet tillät. Mer behövde inte sägas i den saken. Enligt Fahlgren slutade affären om de små stöcksjöteglerna med att bönderna frikändes.

I *Boken om Stöcksjö* (Forsman et al. 1991, 226 f) redogörs för hur stöcksjötegel även satt sina spår i länets sjöhistoria. En av de svåraste båtolyckorna utanför södra Västerbottens kust inträffade i slutet av juni 1837 (eventuellt 1857). En slup hade startat från Umeå lastad med tegel och nio man för att gå till Holmön. Starten skedde den 25 juni och följande dag hittades slupen kantrad och tom vid Lövön. En del kistor med de ombordvarandes personliga tillhörigheter anträffades ytterligare någon dag senare åtskilliga mil söderut. Fyra av de medföljande var sannolikt båtens besättning och hemmahörande i Stöcksjö. Någon benämning på farkosten har inte kunnat identifieras, varför den därmed inte heller kunnat härledas i fartygsregistren. Den allmänna bedömningen är emellertid att det rörde sig om en båt tillhörig byamännen i Stöcksjö.

Muntliga källor

Denna berättelse om mormor Elins tegelbruk är i huvudsak baserad på författarens intervjuer med hennes barn.

Litteratur

Fahlgren, Karl (red.), *Umeå sockens historia*. Umeå sockens kommunalfullmäktige, Umeå 1970.

Forsman, et al., *Boken om Stöcksjö*. Utgiven av en studiegrupp om Stöcksjö byahistoria. Stöcksjö 1991.

GUNNAR PETTERSSON

Några folkliga fågelnamn från Norr- och Västerbotten

Inledning

Efter att under åtskilliga år ha sysslat med folkliga växtnamn kom jag av en tillfällighet att tänka på att det ju finns en uppsjö av dialektala benämningar på fåglar. Det blev min sysselsättning under några kallblåsiga vårvinterveckor. Några av orden hittade jag i dialektordböcker. Sådana har utgivits i stor mängd under de senaste åren, oftast av dialektentusiaster i bygderna. Det visade sig vara en rik källa att ösa ur. Jag vet att det finns fler dialektordböcker än dem jag använt men jag har bara nyttjat dem som jag har i mina bokhyllor. I slutet av artikeln redovisar jag den litteratur jag använt. Men andra uppgiftslämnare finns också. Jag är uppfödd med nederkalixmålet och senare i livet har jag bott länge i Västerbotten och intresserat lyssnat in mig på de dialekter som talas här, framför allt Ångermanlandsdelen av Västerbotten. Mångårigt umgänge med jägare och skogsfolk har gett en hel del.

Om den här artikeln kan inspirera någon ornitologiskt intresserad språkvetare att ägna en smula uppmärksamhet åt fågelnamnen har artikeln nått sitt syfte. Inte särskilt många vetenskapsmän av facket har ägnat sig åt fågelnamn men det finns en oändlig ordsfatt att gräva fram, analysera och berätta om.

Lista på några folkliga fågelnamn i Norr- och Västerbotten

Accenter och längdtecken har utsatts bara där källan har sådana.

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Backsvala</i>	jolsölv brunsölv sandsölv			
<i>Beckasin</i>	himmelsget himmels- djaita myrmäkra mirmäcker gammstinta möyrmeickre	spirilipi heimlabessn	himmelsbess	mö'yr- mekker
<i>Berguv</i>		beristötn	beriståit boho	bä'ristöit eo
<i>Björktrast</i>	skvakatrast skwåltrast dönjtrast tjädartrast regntrast tjutarn		flakaträst	tölaspárr
<i>Bofink</i>	tvintn twaintn nolavärstwinten		twäint	twínt
<i>Brushane</i>	strannhana			fasó:nan
<i>Domherre</i>	domharr			
<i>Duva</i>	skogsduva(!)			

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Duvhök</i>	hönsspänning hönshöjk röjspanning		röispennar	röiheodekät- ögla röiheok
<i>Fiskgjuse</i>	fiskspänning jus fiskgjud	spänner	fiskspennar	
<i>Flug- snappare</i>	kvitterdettn witdettn flöjddjusparr flyggsparr			
<i>Gråsparv</i>	tjyvflip kärntjyv flip käckling	kåorntioen	kårntio	korntjó
<i>Gräsand</i>	gräsann bräkangås	blåhåschn		
<i>Gulärta</i>				gú:lél
<i>Gulspurv</i>				seselistji:t
<i>Gök</i>	göyk Gock mm	gocko	gokko	géok gokk
<i>Hackspett</i>	törrveaknarr veaknårn	häkkspäit	feigfogel	
<i>Hussvala</i>	lersolv havssvala stubbsvala			
<i>Järpe</i>	järpkalln järpkällinga	järpen	erp	jäärp

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Kattuggla</i>	kattögel ögel	kjatöäl		kättö'gel
<i>Knipa</i>	kniip			knäip kniip
<i>Koltrast</i>	költrast			
<i>Korp</i>	körp		kårp	
<i>Korsnäbb</i>				tjängelrö'var
<i>Kricka</i>	lillkrick kreick			
<i>Kråka</i>	krak kraak krääk			kraak
<i>Ladusvala</i>	saxsolv hussolv gårdsvala tjuflipa	saxeschwölo		
<i>Lavskrika</i>	köxik röufågel gockela rawåsik rallkäringa skogsmora skogshora lavhöken kvacksturn skretja röolle röjvfola	röörn	käos	reödfögel

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Lom</i>	tjärnlom havlom låóm (stor-) gammлом	gackara	gackara skrenalåóm(små-)	kakkerá:
<i>Nötskrika</i>	skogsskir skogsskatu pärskir rågskir	norrstjira fläskáll	nåristjäir	fjèllstjö:r
<i>Ormvråk</i>	kårnmatahöjk wenhauk			
<i>Orre</i>	vorr wåårr		årr	bulderhá´na oorr
<i>Orrhöna</i>	örr arra	orrvé	årväin	
<i>Pärluggla</i>	håraboppen			
<i>Ripa</i>	rypkall rupkall (tupp) skogsrypa reòpgobb rypkålling		räop reòpfögel	reeop
<i>Rovfåglar</i>	spänning		spenner	spennar
<i>Sidensvans</i>	toppsparr vina vipa		tåfse-spår	tofsespår
<i>Skata</i>	skir skatu tjyvskir	stjir	stjäir	stjöör
<i>Sparvhök</i>	sparrspänning			

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Spillkråka</i>	störnkråk regnprippa regnspira	kålvkreicka	tuntkrikk	
<i>Stare</i>	starr			
<i>Stor- skrake</i>	vitskraka stomskraka storskrättj gulskraka			
<i>Storspov</i>	myrgörel stor- näsfågel stor- näbbfågel mirdjörel	klyvi spovi laknäbban		spovi
<i>Strand- pipare</i>	havsstrand- stritjel strandstrykel		strä'nd-	strisel
<i>Strandskata</i>	havsskir			stjerestjö:r
<i>Strömstare</i>	forssparr farssparr	fårssparrn		
<i>Sädesärila</i>	tranuela tranuärila trönuila gråärila ringel ringärila tjeripp	gråila takvippa	gra:i:l	wippstöyl
<i>Taltrast</i>	speltrast skåltrast nattvaku tronutrast tölutrast	djyliböytta tölosparrn		

	<i>V-botten</i>	<i>Nederkalix</i>	<i>Överkalix</i>	<i>Nederluleå</i>
<i>Talltita</i>				dje:t djippdjeit dårtöyt spitidjeit
<i>Talgoxe</i>	köttkäckling tjyvtet dortit sagfelar	tålioks		
<i>Tjäder</i> (gammal tupp)		tjiror	tiror	knårk kna'rk tjö'der
<i>Tjäderhöna</i>	röa	råi	rói	

Några kommentarer

Backsvala. Namnen jolsölv och sandsölv (Lövånger) syftar på backsvalans val av boplat, sandbankar, grustag och nipor.

Beckasin. Att beckasinen har ett läte som påminner om getens bråkande framgår av namnen himmelsget (Kåge), himmelsdjaita (Sk-å) och himmelsbess (Ökl), heimlabessn (Nkl). Efterleden bääss betyder i Nkl, Ökl och delar av Svenskfinland hanfår, bagge. Norsjönamnet gammstinta ska enligt uppgift tolkas "Jakob, Jakob, Jakob, gå du förbi meg?" I många bygder anses nämligen beckasinen vara en gammal ungmö. Lätet har också associerats med hästens gnäggande, vilket framgår av andra dialekt-namn: horsböck i Dalarna, rossgucku, rossagauk (Gotland). Ross < fsv. hors, isl. hross = häst. Gauk = gök. I myrmäkra, mir-mäcker (Kåge), möyrmeikre (Nkl) och mö`yrmekker (NI-å) anger sammansättningsleden myr- lokalen och -mäkra, -mäcker etc. försöker återge fågelns gnäggande eller bråkande läte.

Berguv. Alla namn med efterleden -stöt syftar på fågelns korta, stötiga läte. Förleden berg- anger boplatsen på klipphyllor. Boho i Ökl och eo, uv, i Nlå är också ljudhärmande, liksom säkerligen det svenska uv. Berguvens ödliga, skrämmande läte i marskvällarna har inspirerat till mycken folktro. Men, tyvärr, jag har inte hört lätet sedan jag var barn för 60 år sedan.

Björktrast. Skvaka- och skvåltrast (Norsjö), kanske också flakaträst (Ökl) torde vara ljudhärmande. Förleden regn- finns ofta i namn på fåglar som sägs förebåda regn, vilket är en möjlig förklaring till regntrast (Nysätra). Nederlulemålets tölaspårr kan vara en förväxling med taltrasten.

Bofink. Tvintn (Sk-å) och liknande försöker återge locklätet. Nollavärstwinten syftar på att den förebådar kallt väder och nordlig blåst. Läteshärmande är också fint, kvint, pink, vint, namn som förekommer i Österbotten, Nyland och Estland.

Brushane. Strannhana (Norsjö), där -hana väl betyder tupp. Nederlulemålets fasó:nan betyder ju fasan, en fågel som inte finns i Norrbotten, men som av någon anledning fått namnge brushanen.

Duvhök. Flera av namnen har -spänning som efterled: höns-spänning (Holmsund), röjspänning, röispennar (Nlå-å). Spänning är ett vanligt namn för rovfåglar av olika slag, både som simplex och som efterled i sammansättningar. Förleden röj-, höns- etc anger bytesfågel. Röj, roj betyder tjäderhöna. Namnet röiheodekätögla (Nlå-å) är en smula förbryllande. Röi betyder som sagt tjäderhöna och heode är bestämd form sing. och betyder huvudet. Kattuggla kan vara ett övergripande namn på större rovfåglar. Men röiheodekätögla, tjäderhönehuvudkattuggla, låter inte alls rimligt, låt vara att tjäderhönan inte sällan är duvhökens bytesfågel. Om spänningen säger en sagesman i

Sangis (vid språkgränsen mellan nederkalixmål och meänkieli) så här: "Rovfåglarnas indelning var ytterst primitiv. Farfar indelade dem i 'stårspennarn', 'lillspennarn' och 'kjattögglan'. Gränsen mellan stor- och lillspännare gick någonstans vid sparvhök och bivråk. Anmärkningsvärt är ju att alla ugglor mellan pärluggla och berguv kallades kjattöggla trots att kattugglan inte finns i Norrbotten." (Nils Segerlund i brev)

Fiskgjuse. Från Västerbotten finns namnen fiskspänning, jus, fiskjud, fisktjuv och fiskörn noterade. Efterleden spänning är det vanliga rovfågelnamnet, som anger att fågeln "spänner", fångar bytet. Förleden fisk- anger ju att den lever nästan uteslutande av fisk. -gjuse har, förmodar Hellquist (1980), att göra med "den ljudhärmande indoeuropeiska roten gheu, ghou, som även ingår i isländskans geyja, skälla".

Flugsnappare. Två arter, grå och svartvit flugsnappare. Olsson (1999) nämner även mindre flugsnappare och halsbandsflugsnappare men dessa är ytterligt sällsynta. Namnet flyggsparr har den fått "därför att den på våren håller sig invid mot söder vettande *bergflyggen* (bergstup) som tidigt bli snöfria, troligen lockad av insekter" (Fischer 1980). Någon förklaring till -dettn i kwitterdettn (Sk-å) och witdettn kan jag dessvärre inte tillhandahålla.

Gråsparv. Gråsparven är allmän men hör till de fåglar som minskar kraftigt. Korntjuv tycks vara ett vanligt namn över hela Norrland. Tjyvflipe och flipe har bildats efter låtet. Käckling har enligt Hortling (1944) bildats till verbet käkka, som betyder fatta tag i.

Gräsand. Nederkalixmålets blåhåsch, blåhalsen, kan knytas till Hortlings omnämnande av namnet blåhals, men han säger lite motsägelsefullt om namnet att "hanen i praktdräkt (om vintern

och försommaren) har huvud och hals *metallglänsande gröna*. I fi. kallas fågeln bl.a. *sinikaula*= blåhals” (Hortling 1944). En sagesman från Nederkalix uppger ”blåhåschärde” för gräsandhona med ungar. Obs! honan, inte hanen.

Gulsparv. Nederluleånarnamnet *seselisi*:t är ljudhärmande: *Seseli-seseli-seselistji*:t, sjunger den, enligt Nyström (1999).

Gök. I de flesta dialekter har göken fått sitt namn efter lätet. Så ock i Norr- och Västerbotten. Mycken övertro förbindes också till göken. Överallt i gamla världen har gökens ovanliga läte och egenartade levnadsvanor gjort honom mer uppmärksamman än kanske någon annan fågel. Bekant är tron att göken slutar gala när han ser den första hässjan. ”Sej do ät höhässjen, din fän”, (ser du inte höhässjorna, din fan), utbrast ilsket en gammal slätterkarl som jag kände i min barndom, när han hörde göken ropa under slättern. Tillhagen (1978, 164) berättar att gökens vana att lägga sina ägg i andra fåglars bo har gett upphov till fornsvenskans uttryck *kukuwal* om en äkta man, vars hustru skaffat barn till boet med en annan man. Göken är också varselfågel: ”Om göken ’gökat’ på gården, betyder det dödsfall” (Burträsk), men den är också kärleksorakel:

Gök på kvist,
säg mig för visst,
hur många år
jag ogift ska gå.
(Skåne)

Eller från Danmark:

Kuckmand under ö
Hvor mange Aar skal jeg vaere mö?
(Cit. efter Tillhagen 1978, 167.)

Att lyckas ställa sig under ett *gökträd*, ett träd i vilket göken sitter och gal, gör att man kan få tre önskningar uppfyllda. Men lätt är det inte. Om man lyckas smyga sig dit utan att skrämma iväg göken, ska man klä av sig naken, eller åtminstone dra upp kjolarna till midjan, omfamna trädet och läsa Fader vår samt, förstås, hinna uttala de tre önskningarna innan göken flyger sin kos. Det tycks bara vara kvinnor som söker sig till gökträd (Tillhagen 1978, 172).

Hackspett. Namnen törreveaknarr och veaknårn (Sk-å) syftar på att hackspettarnas trumning om våren ofta sker mot en död trädstam. Feigfogel från Nl-å syftar på att hackspetten bär bud om död med sig. Fegher i fornsvenskan betyder 'bestämd till döden'. Om hackspetten kommer till ett hus och hackar på väggen "hackar han ut någon", d.v.s. någon i huset ska dö. Även andra fåglar än hackspetten kan vara fegfåglar om de kommer fram och pickar på fönsterrutorna. "Kommer skogsfågeln fram till gårdarna kallas de fegfåglar. De varslar om att någon i huset var 'feg', d.v.s. hemfallen åt en snar död", berättar Tillhagen (1978).

Hussvala. Lersolv (Lövånger), säkerligen på grund av bomaterialet. Stubbsolv (Norsjö) och stubbsvala på grund av dess korta stjärt.

Kattuggla. Det är märkligt att namnet kattuggla förekommer i Norr- och Västerbotten trots att den inte finns längre norrut än Hälsingland/Medelpad. Enstaka fynd har dock gjorts långt norrut. I Västerbotten avses i allmänhet slaguggla när man säger kattuggla. I en del bygder är det ett sammanfattningsnamn på rovfåglar i allmänhet.

Ladusvala. Saxsolv och liknande namn syftar på ladusvalans kluvna stjärt, hussolv och gårdssvala på platsen för hennes bo.

Tjuflipa syftar på lätet. Ännu lever tron att det medför djup olycka att förstöra ett svalbo. "Om dom också skitar ner hela huset, tänker jag inte förstöra deras bo", hörde jag en lantbrukare i Kalix-trakten säga för bara 10 till 15 år sedan.

Lavskrika. Lavskrikan har många namn i Västerbotten men saknas i de norrbottniska ordböcker jag använt. Det är en nyfiken fågel som gärna följer människan i skogen. Själv fick jag sällskap av en lavskrika under minst en kilometer under en promenad mellan Åkerberg och Pålvattnet i Bjurholms socken. Många berättelser handlar om hur den kommer fram till skogsarbetarna under deras matraster och tar en brödbit ur handen på dem. Koxik eller köksik anspelar på dess koxande på folk i skogen (koxa 'stirra nyfiket'). Gockela är gissningsvis en variant av koxik. Kanske anspelar namnet skogshora också på dess närgångenheter? Alla namn med röd- som förled berättar förstås om det röda i fågelns dräkt.

Men trots sin sällskaplighet har lavskrikan ett gediget rykte som olycksfågel. "Käoset är en olycksfågel. Man hugger sig i skogen om man möter den på vägen till avverkningen. Och likadant då man går på jakt. De gamla brukade säga: 'Det är int nytt (lönt) att gå uppi skogen, då kaos syns'" (Överkalix) (Cit. efter Tillhagen 1978, 87). Tyvärr har denna trevliga följeslagare minskat kraftigt under senare år.

Lom. Namnet gackara återger ett av dess läten, likaså Nederlulemålets skrenalåom. Verbet lomma förekommer hos Hellquist (1980) i flera betydelser, dels 'genljuda, eka' och dels 'gå med klumpiga steg'. Båda betydelserna passar ju in på lommen, dess skri genljuder verkligen. Men även på lommens klumpiga gång på land passar det in. Fågelns ben sitter ju långt bak på kroppen och gör dess gång klumpig.

Nötskrika. Efterleden -skir, -stjira m.m. betyder 'skata'. Hortling

(1944) säger att "de många sammansättningarna med skjora (skata) tyda på allmogens benägenhet att uppkalla fåglar vars namn de ej vet efter någon för dem känd art." Pärskir och rågskir anger att fågeln gärna gör födosök efter kvarbliven potatis (gärna frostnupen) eller spillsäd. Kalixmålets fläskåll syftar på att nötskrikan ofta kommer till fågelborden för att proviantera fläsk eller talg. Men vad betyder -åll i fläskåll? En informant med kunskaper i överlulemålet berättar dock att "-oll i röoll är bildat av personnamnet Olle. Samma uppgift har jag fått från Sangis, öster om Kalix. Kalixmålets noristjira betyder helt enkelt Norge-skata. Hortling (1944) anför namnet Norges stjöro och berättar att fågeln anses ska härstamma från Norge.

Ormvråk. Kårnmatahöjk sägs komma av att ungarna låter se och höra sig när kornet matar (Olsson 1999). Wenhauk (Norsjö) beskriver sannolikt fågelns läte.

Orre. Bulderhåna från Nederluleå syftar säkert på orrens (och tjäderns) bullersamma uppflog. Värt att lägga märke till är också att orr- och tjäderhönorna har sina egna namn, skilda från tuppens.

Pärluggla. Nederkalixmålets håraboppen är inte ljudhärmande, och anger inte heller bytesdjuret, utan poppla betyder i Svenskfinland 'mumla, skrävla, bjäbba', säger Hortling (1944), och anger dessutom att man använder det om harens läte eller orrens kutter. Han säger att pärlugglan har ett läte som påminner om hundskall på avstånd.

Ripa. Även här skiljer man mellan tupp och höna: -kall eller -gobb för tuppen och -källing för hönan.

Sidensvans. Sidensvansen har många folkliga namn även om ganska få finns i mina källor. Tåfespär och tofespärr syftar för-

stås på den ibland 2–3 cm långa tofs som fågelns har på hjässan. Vina och vipa har jag ingen förklaring till.

Skata. Tjyvskir syftar förstås på fågelns oförtjänta rykte att stjäla saker som blänker. Ordet skata hänger ihop med skate, den översta spetsen på ett träd och skatan har fått namnet på grund av sina långa stjärtfjädrar (Hellquist 1980). Andra menar att namnet kommer av att den har så rena, *skira* färger. Rut Boström Andersson för i en artikel i Svenska landsmål år 2003 de norr- och västerbottniska namnen skir, stjir etc. samman med dialektordet skjura och säger att det har att göra med fågelns rörelsemönster, både på marken och i luften, ryckigt, oberäkneligt.

Sparvhök. Se spänning under duvhök.

Spillkråka. Namnen med förstaveln regn- kommer av att den sägs förebåda regn. "...Stön-kråka, pilkråka, spillkråka, Picus martius, en fågel av hack spik släktet, svart, lång och smal med röd panna. Har sitt namn af sitt stånkande läte och likhet med kråkan i anseende till färgen. När denna mycket skriker och wäsnas, så blir säkert snart rägn, heter ock worprypp." (Pehr Stenberg, cit. efter Fischer 1980.)

Storskrake. Stomskraka heter den därför att den gärna häckar i "stommar" 'stubbar' och -skrättj i storskratts är en femininbildning till skraka.

Storspov. Om denna vårens budbärare, vars drillar hörs vid sjöstränder och sankmarker, säger Linné i *Iter lapponicum* (2003, 68) på väg norrut från Umeå: "13 [jun] [...] Myrgiölingen den storre flog i kärren". Kommentardelen (Linne 2003, 105) säger att det "med största sannolikhet" är storspoven som Linné iakttagit. "Myrjöreln ha kömme", sa en man, bosatt i Spöland, Vännäs, till mig häromdan. Stornäsfågel och stornäbbfågel liksom nederka-

lixmålets laknäbb, långnäbb, beskriver den karakteristiska näbben. Klyvi och spovi återger lätet.

Strandpipare. -stritjel och -strykel betyder helt enkelt strykare, den som stryker längs stränderna.

Strandskata. Namnen från Västerbotten och Nederluleå betyder havsskata resp. skärskata.

Strömstare. Forssparr och liknande namn berättar om fågelns vistelse vid strömmande vatten, där den dyker efter föda.

Sädesärsla. Tranuela och liknande härrör från traditionen att sädesärslan åker på tranornas ryggar under flyttningen. Nyligen har jag fått namnet tranuela belagt från Örträsk. Från flera håll i Västerbotten berättas med stor bestämdhet att man hört sädesärlekvisor från förbiflygande tranflockar. Takvippa och wippistöyl berättar om fågelns vippande stjärt, medan förleden gråanger den dominerande färgen. "När sädesärslan visar sig för första gången på våren kan man påbörja vårbruket om tre veckor." (Norsjö) Cit. efter Olsson (1999).

Taltrast. "Taltrasten är fågelvärldens Bellman, full av sång, dikt och bohemi, alltid upplagd för ett gott skämt, knepig, påhittig och retsam. Så återspeglar i varje fall folkdikten och folktron hans kynne, [...]märkligt nog med tanke på taltrastens i verkligheten ganska tillbakadragna natur." (Tillhagen 1978, 117.) Det finns ett otal folkliga rim och stäv som försöker återge taltrastens sång.

Talltita. Nederlulemålets dje:t och liknande torde vara ljudhärmande. Namnet dje:t förekommer i många dialekter. Tillhagen (1978, 114) berättar från Nederluleå att det var tursamt att möta "löckli-djälta" som en kvinnlig meddelare kallade den. Var hon

ute i bärskogen hittade hon alltid mycket bär om hon mötte denna fågel.

Talgoxe. I Västerbotten räknas talgoxen till "fegfåglarna", de fåglar som varslar om död (Tillhagen (1978, 112). Namnet köttkäckling torde väl ha att göra med att fågeln gärna kommer till fågelborden och hackar i sig utlagda kött- eller talgbitar. Sagfilar (Norsjö), sågfilare, försöker återge låtet, att den låter som när man filar en såg.

Tjäder. Tuppen och hönan har olika namn, tjiroer eller liknande för tuppen, röa m.m. för hönan. Nederlulemålets knårk betecknar en gammal tupp. Tjäderens spel kallas tjädervin.

Referenser

Otryckta källor

Brev från Nils Segerlund.

Muntliga uppgifter från Olle Björkman och Lars-Erik Holmberg, båda från Bondersbyn, Kalix.

Litteratur

Bergström, MatsÅke och Lundevall, Carl-Fredrik, *Fåglar i Norden*. Västerås 1996.

Boström Andersson, Rut, *Folkliga fågelnamn. Artnamn för beckasinfåglar i nordiska språk*. Diss. Uppsala 1996.

Boström Andersson, Rut, Ordet *skjura* f. 'skata' i ny belysning. *Svenska Landsmål och svenskt folkliv*. 2003, 41–61.

Fischer, Wilhelm, Västerbottniska fågelnamn. *Västerbotten* 2/1980, 87–114.

Hellquist, Elof, *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. Lund 1980.

Hortling, Ivar, *Svenska fågelnamn: försök till tydning av deras namn*. Stockholm 1944.

I åollist. Ordlista på kalixmål sådant det talades på 1990-talet. Studiecirkelarbeta i Föreningen Kalix Bygdemål. Tryckår och utgivningsort saknas.

Linnæus, Carl, *ITER LAPPONICUM. Lappländska resan 1732. I. Dagboken*. Utgiven efter handskriften av Algot Hellbom, Sigurd Fries och Roger

-
- Jacobsson; II. *Kommentardelen*. Utgiven med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries under redaktion av Roger Jacobsson, Kungl. Skytteanska Samfundet. Umeå 2003.
- Norrländsk uppslagsbok*. Band 1–4. Umeå 1993–1996.
- Nyström, Jan-Olov, *Ordbok över lulemålet: på grundval av dialekten i Antnäs by, Nederluleå socken*. Stockholm 1993.
- Olsson, Christer, *Västerbottens fåglar*. Foto Jörgen Wiklund. Umeå 1999, 625–627.
- Tillhagen, Carl-Herman, *Fåglarna i folktron*. Stockholm 1978.
- Överkalixmålet*. Utg. av Arbetarnas Bildningsförbund och Studieförbundet Vuxenskolan. Överkalix 2004.

PATRIK LANTTO

Rotlösa nomader?

De första försöken att tvångsförflytta samer i Sverige

När Ryssland beslutade att den svensk-finska gränsen skulle stängas för renbetning 1889, var detta en av flera åtgärder från nationalstaternas sida som lagt hinder i vägen för samernas näringsutövning över de nationsgränser som successivt etablerats inom Sápmi.¹ Just detta beslut har också betraktats som inledningen på de svenska statsmakternas tvångsförflyttningar av renskötare. Idén att förflytta samer från de nordligaste delarna av Norrbotten till sydligare områden i länet betraktades mycket riktigt som den främsta lösningen på de problem som renskötseln skulle komma att drabbas av till följd av den ryska gränsstängningen. Ett beslut om att genomföra tvångsförflyttningar fattades även 1890, något som därmed etablerades som en metod att komma till rätta med inskränkningar av renbetesmarkerna. Dessa genomfördes dock aldrig, i stället meddelade länsstyrelsen några år senare att tvångsförflyttningarna ställts in på grund av en kraftig nedgång i renantalet i det aktuella området. Detta var dock långt ifrån hela sanningen om varför flyttningarna aldrig verkställdes, vilket denna artikel kommer att visa. De tvångsförflyttningar av samiska renskötare som skedde från de nordligaste lappbyarna till följd av renbeteskonventionen med Norge 1919 och deras effekter för renskötseln i Sverige har tidigare behandlats i forskningen, men däremot är det lite skrivet

om de motsvarande planer som fanns under 1800-talets slutskede.² Dessa står därför i fokus för denna artikel.

Bakgrund

Sverige och Danmark undertecknade 1751 en gränsöverenskommelse där gränserna mellan Sverige-Finland och Norge slogs fast. I ett bihang till denna överenskommelse, den så kallade Lappkodicillen, förband sig de bägge rikena att respektera de nomadiserande samernas behov av och rätt till fortsatta flyttningar över den dragna riksgränsen, något som skulle ske enligt gammal sedvana. I kodicillen stipulerades även renskötarnas rättigheter och skyldigheter i förhållande till de båda rikena.³ När Sverige tvingades avträda Finland till Ryssland efter kriget 1808–09 förändrades förutsättningarna för Lappkodicillen. Varken Finland eller Ryssland stod som undertecknare av kodicillen och Ryssland hade därför egentligen inga förpliktelser att respektera denna. Historikern Steinar Pedersen menar dock att Ryssland de facto erkände gränstraktatet från 1751 och därmed även kodicillen.⁴ På 1830-talet inleddes förhandlingar mellan Ryssland och Norge för att få till stånd ett formellt avtal mellan länderna i frågan, men på grund av oenigheter på vissa punkter blev dessa resultatlösa. På ryskt initiativ stängdes därför gränsen mellan Norge och Finland helt för renskötsel 1852. Detta medförde stora problem för renskötseln i framför allt Finnmark, men samerna anpassade sig dock snart till det rådande tillståndet. Gränsen mellan Sverige och Finland var fortfarande öppen för renskötseln, och ett stort antal samiska familjer från Kautokeino tog därför svenskt medborgarskap och flyttade till Kare-suando, och vissa även till Jukkasjärvi och Gällivare. Totalt ska det ha rört sig om 279 samer med drygt 20 000 renar. En del av rensköterna från den norska sidan av gränsen blev endast svenska medborgare på papperet och fortsatte att beta sina re-

nar i Norge och Finland, medan andra genomförde en reell flyttning. Genom detta kunde de kringgå gränsspärningens effekter.⁵

Eftersom spärningen av den norsk-finska gränsen inte fick de eftersträlvade effekterna beslöt Ryssland att även stänga den svensk-finska gränsen för renskötelse från 1/9 1889, med undantag för att de renskötare som flyttade från Sverige till Norge skulle tillåtas passera genom finskt område under bestämda tider och efter vissa fastlagda ruttor. Därmed var kryphålet för renskötarna från Kautokeino stängt och en del av de till Karesuando utflyttade renskötarna återvände därför till Norge. Vissa blev dock kvar i Sverige, varav en del senare flyttade till andra lappbyar i Norrbotten. Detta kan sägas vara inledningen till de omflyttningar av nordsamer till sydligare områden i den svenska lappmarken som kom att ske i stor skala under 1900-talet.⁶

Trots de utflyttningar som skedde efter gränsstängningen ansågs det kvarvarande renantalet i Karesuando vara alltför stort för området. Utflyttningar av renskötare till andra delar av länet bedömdes därför som nödvändiga, och länsstyrelsen i Norrbotten menade att det ryska beslutet "mer eller mindre känbart [sic!] inverka på alla renskötande lappars rätt och intressen i hela länet". Problem och konflikter var oundvikliga till följd av åtgärder som så påtagligt innebar ingrepp i renskötarnas liv och näring. Länsstyrelsen betonade också risken för att konflikter kunde uppstå med den bofasta befolkningen till följd av det kraftigt ökade renantalet, och framhöll även att det fanns en risk att de nyinflyttades rätt att utnyttja markerna kunde ifrågasättas eftersom de saknade sedvanerätt i området.⁷ Länsstyrelsen uppvisade här en insiktsfull bedömning av de problem som riskerade att uppstå till följd av de planerade åtgärderna. Det var främst renskötarna i lappbyarna Rommavuoma och Suonttavaara som kunde förväntas bli berörda av det ryska beslutet. De betraktades som svenska sa-

mer, men deras byområden låg sedan 1809 på den finska sidan av gränsen.⁸

De omvälvningar som dessa åtgärder skulle komma att medföra krävde att processen hanterades med fast hand. Länsstyrelsen anhöll därför hos regeringen om att en lappfogdetjänst skulle inrättas i Norrbotten. En sådan tjänst hade tidigare inrättats för de södra delarna av Jämtlands län på grund av de rådande konflikterna mellan renskötare och bofasta i detta område. Förordnandet för den nya tjänsten kopplades specifikt till de planerade tvångsflyttningarna; lappfogden skulle inledningsvis överse flyttningarna och därefter övervaka och förhindra att konflikter uppstod med renskötarna eller de bofasta i de områden dit inflyttningen skulle ske.⁹ Kronolänsmannen i Enontekis, Frans Forsström, utsågs 1890 till lappfogde och fick därmed ansvar för de planerade tvångsflyttningarna. Forsström var genom lång tjänstgöring i området väl insatt i de lokala förhållandena och hade en god inblick i den uppkomna situationen. Under de föregående åren hade han vid ett flertal tillfällen fört diskussioner med landshövdingen rörande den problematiska relationen till den ryska förvaltningen och de lokala finska myndigheterna och vilka effekter en eventuell stängning av den svensk-finska gränsen kunde få. Redan 1882 konstaterade Forsström att en sådan åtgärd skulle medföra att en del av de inflyttade renskötarna skulle återvända till Kautokeino men även att en viss omflyttning söderut inom länet var nödvändig. Han hade även arbetat med andra frågor som berörde renskötseln och var därmed mycket lämpad för sin nya tjänst.¹⁰ Försöken att genomföra de planerade tvångsflyttningarna blev en lång och utdragen historia, där den nytillträdde lappfogden fick hantera ett segt motstånd från de samer som förelagts att flytta och där han själv även framförde tvivel på huruvida de föreslagna åtgärderna var de bästa.

Beslutet om tvångsflyttningar och samiskt motstånd

Enligt de bedömningar länsstyrelsen gjorde inför stängningen av gränsen var det nödvändigt att förflytta åtminstone 15 000 renar från Karesuandoområdet. Inom länet ansågs outnyttjat betesutrymme för renar främst finnas i Arjeplog och två olika strategier övervägdes därför för att komma till rätta med situationen: Samerna från Karesuandoområdet kunde antingen förflyttas till de närmaste socknarna, Jukkasjärvi och Gällivare, medan samer därifrån flyttades söderut som en följd av det, eller direkt ner till Arjeplog.¹¹ Valet stod således mellan mindre omställningar för en större grupp renskötare, eller stora omställningar för en mindre grupp. Bland renskötarna i Jukkasjärvi, Gällivare och Jokkmokk var motståndet kompakt mot det första alternativet. De var inte villiga att lämna sina hemtrakter för att ge plats för samer från Karesuando och betonade samtidigt att något utrymme inte fanns för en utökning av renantalet, möjligen med undantag av de södra delarna av Jokkmokks socken. I Arjeplog var situationen annorlunda, där hade renskötseln under en längre period befunnit sig på nedgång vad gällde antalet renar och yrkesutövare. Samerna där ifrågasatte därför inte att utrymme fanns för en relativt stor grupp renskötare inom de norra delarna av socknen, om än de framförde farhågor rörande de inflyttandes karaktär. De reaktioner länsstyrelsen mötte i sina diskussioner med renskötarna medförde att myndigheten beslutade sig för den enklare lösningen, det vill säga en flyttning direkt till Arjeplog.¹²

Den nytillträdde lappfogden delade som nämnts länsstyrelsens uppfattning att utflyttningar var en nödvändig följd av en gränsstängning, men han hade samtidigt betonat att dessa borde ske till mer närliggande socknar och inte över alltför långa avstånd: "Så långt som till Arjeplog tror jag inga [lappar] kunna förmås flytta" skrev han till exempel 1887 i ett

brev till landshövdingen. Trots farhågorna om att kunna förverkliga en sådan långflyttning, som Forsström även upprepade flera gånger, var det detta alternativ han fick i uppgift att övertyga renskötarna om, ett arbete han inledde genom sammanträden med renskötarna redan innan gränsstängningen trädde i kraft.¹³

Efter ett sammanträde med renskötare i Karesuandoområdet i mars 1889 menade länsstyrelsen att de renskötare som flyttade på den finska sidan av gränsen insåg problematiken och inte motsatte sig flyttningarna, trots att de ogärna ville lämna sina hemtrakter. Enligt protokollet från mötet hade dock renskötarna ännu inte tagit ställning i denna fråga. De framförde däremot vissa villkor för att flytta, dels att de skulle tillåtas flytta gemensamt, dels att de före flyttningen skulle få sända ombud som skulle bedöma de betesmarker de skulle flytta till. Länsstyrelsen accepterade kraven med motiveringen att noggranna förberedelser var nödvändiga för att förmå de annars så fatalistiska samerna att gå med på dessa omvälvande förändringar. Länsstyrelsens målsättning var att flyttningarna skulle genomföras redan den kommande vintern, och så tidigt som i april 1889 fanns därför tre renskötare från Karesuando på plats i Arjeplog för att bekanta sig med området. Länsmännen i de socknar renskötarna skulle passera fick dessutom yttra sig över lämpliga flyttningsvägar.¹⁴ Den efterföljande utvecklingen visade dock med tydlighet att länsstyrelsen hade gjort en alltför optimistisk bedömning av situationen. Karesuandosamerna tänkte inte frivilligt foga sig i de påbjudna flyttningarna. Någon flyttning skedde inte denna vinter eller under de närmast följande åren. I stället protesterade Karesuandosamerna mot tvångsflyttningarna och försökte på alla sätt undvika dem. Strategin kan närmast karaktäriseras som en form av utnötningstaktik, där de renskötare som ålades att flytta med en rad olika argument försökte skjuta en eventuell flytt framåt i tiden eller helt avstyra den.

När de utsända renskötarna återvände efter sin resa till Arjeplog, lät de meddela att de inte hade kunnat göra en grundlig bedömning av vinterbetesmarkernas kvalitet, eftersom snötäcket varit alltför tjockt, men att de observationer de hade gjort ingav farhågor för hur dessa marker skulle kunna bära den planerade inflyttningen av renar från Karesuando. De tycktes dock vara relativt positiva till sommarbetesmarkerna. Ett nytt sammanträde med renskötarna i Karesuando hölls därför i juli 1889 under ledning av Forsström. Enligt den blivande lappfogden var samerna fortfarande medvetna om behovet av en utflyttning, men de framförde krav på att en mer fullständig undersökning av betesmarkerna skulle göras innan flyttningen genomfördes, ett krav som Forsström ansåg rimligt och nödvändigt. Tre nya renskötare reste till Arjeplog, men än en gång begränsades undersökningarna till sommarbetesmarkerna. De utsända lämnade ett mycket positivt omdöme om dessa marker samtidigt som de av renskötare i Arjeplog även fått goda besked om vinterbetesmarkernas kvalitet, dock uppgavs snömängden på dessa vanligtvis vara långt rikligare än i Karesuando. De ofullständiga undersökningarna innebar ännu en käpp i hjulet för länsmyndigheternas planer.¹⁵

När gränsstängningen trädde i kraft vintern 1889/90 präglades situationen av förvirring, trängsel och konflikter, där renskötare trängde in på andras betesmarker och flyttningsvägar. Dessutom skedde skadegörelse när renskötarna skulle driva renarna genom obekanta områden. De drabbade samerna protesterade mot utvecklingen och krävde att de inkräktande renskötarna skulle avlägsnas. Lappfogden försökte förmå renskötare att frivilligt påbörja flyttningen ner till Arjeplog men utan framgång. På Forsströms inrådan beslöt därför Länsstyrelsen i februari 1890 att ålägga fjorton familjer, tio från Könkämä och fyra från Rommavuoma, att med sina renar flytta till Arjeplog under det första halvåret detta år och

hotade med viten på 500 kr, om de inte flyttade. Tillsammans ägde de mindre än 7 000 renar. Anledningen till att dessa familjer valdes ut och inte enbart renskötare från Rommavuoma och Suonttavaara, var att lappfogden menade att det var de som främst orsakat de problem som uppstått. Något motiv till varför föreläggandena endast omfattade renskötare med färre än halva det renantal som hade uppgivits som nödvändigt att flytta ut ur socknen angavs däremot inte. De berörda renskötarna protesterade dock mot beslutet och anhöll om anstånd med flyttningen med argumenten, att de inte var redo att flytta så snabbt, eftersom de behövde tid att få avsluta vissa affärer, att renarna var försvagade och skulle ha svårt att klara en flyttning samt att betet på de marker de var hänvisade till hade varit dåligt under vintern. De framhöll dessutom att de renskötare som tidigare kommit från Norge i första hand borde åläggas att flytta. I en skrivelse till regeringen var motståndet än mer uttalat. Där framhöll samerna att "vi erkänna villigt att vi ej kunna förmås lemna vår gamla och kära födelsebygd annat än med tvång". Länsstyrelsen böjde sig för protesterna och sköt fram flyttningen till vintern 1890/91, men lade samtidigt fram nya vitesförelägganden i juni 1890, den här gången på en krona per innehavd ren, något som skulle slå mer rättvist och framför allt hårdare mot de större renägarna. De berörda renskötarna ålades att ha genomfört flyttningen senast i februari 1891.¹⁶

Även om vissa av de berörda renskötarna under inledningen av vintern 1890/91 uppgav att de var villiga att genomföra flyttningen och att de hade påbörjat nödvändiga förberedelser, blev resultatet även denna gång att inget hände. I stället började renskötarna allt mer uttalat opponera sig mot beslutet. Enligt lappfogden hade de vid olika möten "öppet förklarat, att de icke ämnade låta tvinga sig till utflyttning från sin födelsebygd, som vore dem kär och der de ansågo sig lika berättigade att vistas som andra lappar". Myndigheternas rätt

att tvinga dem till en sådan flyttning ifrågasattes också. Forsström konstaterade därför att det endast var med lagens hjälp eller på grund av svårigheter inom renskötseln som de kunde förmås att följa sina förelägganden.¹⁷ I juli 1891 beslutade därför länsstyrelsen efter anmälan av lappfogden, att vitena skulle utkrävas. En familj, där husbonden hade avlidit, ingick inte längre i målgruppen, och ytterligare sex av familjerna hade sökt finskt medborgarskap och undantogs därför från beslutet. Kvar stod sju familjer, samtliga från Könkämä, som nu ålades att betala viten på mellan 140 och 1 100 kronor. Samtidigt förelades de nu bötfällda renskötarna, med hot om ytterligare förhöjda viten på en krona och femtio öre per innehavd ren, att ha genomfört flyttningen senast i februari 1892.¹⁸ Länsstyrelsen konstaterade att renskötarna ännu tycktes ha en förhoppning om att situationen skulle lösa sig, något som det dock inte fanns förutsättningar för: "Med barnslig tillförsigt tro de [lapparna] ännu, att de närliggande staterna skola ega vilja och förmåga att skydda deras intressen och att understödja i stället för att skada deras folkstam, som särskildt står i nära förvandtskap med deras finska grannar."¹⁹

Beslutet överklagades dock av fyra av familjerna till Svea Hovrätt, där de krävde att det antingen skulle upphävas med hänvisning till att det var grundlagsstridigt eller alternativt att vitesbeloppen skulle sänkas till en skälig nivå.²⁰ Utifrån formuleringarna och de juridiska hänvisningarna i dokumentet som sändes till hovrätten är det tydligt att detta inte författats av de klagande själva, utan av ett juridiskt ombud. Det är trots detta intressant att se på vilka argument som framfördes mot länsstyrelsens beslut.

Inledningsvis hävdades det att beslutet om flyttning hade fattats alltför hastigt och utan den grundliga utredning som enligt renbeteslagens 7 § skulle föregå ett sådant. Bland annat var det inte klarlagt hur många samer som skulle behöva flytta för att situationen i området skulle bli stabil. De klagande

menade även att de hade större rätt än andra renskötare inom Könkämä lappby, som inte hade förelagts att flytta, att få kvarstanna, eftersom deras familjer sedan urminnes tid tillhört denna by. Genom stängningen av den norsk-finska gränsen 1852 och inflyttningen av Kautokeinosamer hade trängseln förvisso ökat i området, vilket hade skapat problem för renskötseln. Detta faktum borde dock inte påverka de klagande, som hävdade att de hade "eganderätt till våra fjelltrakter, hvilka våra förfäder obestriddt besutto långt innan Sveriges krona fanns till". Renbeteslagens föreskrifter om att förflytta renskötare om trängsel uppstod i ett visst område kunde möjligen användas där samer inte bedrivit renskötsel under en lång tid och saknade äganderätt – Härjedalens lyftes här fram som ett exempel – men det kunde inte gälla Könkämäs byamän som sedan urminnes tid utnyttjat sina marker. Detta stred mot Regeringsformen, och de klagande hävdade att tvister rörande äganderättsförhållanden till markerna inte kunde beslutas på administrativ väg utan skulle avgöras vid domstol.²¹ Det var således mycket vägande rättsliga argument som fördes fram för att skydda de klagandes rättigheter. Det ifrågasattes huruvida föreskrifterna i renbeteslagen verkligen kunde vara giltiga i hela renskötselområdet med dess skiftande förutsättningar. Samtidigt var de klagande beredda att försöka rikta länsmyndigheternas ansträngningar att förflytta dem mot andra renskötarfamiljer i området.

Att det från renskötarpartens sida hävdades äganderätt till markerna var intressant och stod i skarp kontrast till hur statsmakterna betraktade situationen, något också lappfogden betonade i sitt bemötande av skrivelsen. Forsström inledde med att konstatera att de klagande uppenbarligen inte ifrågasatte själva grunden för länsstyrelsens beslut, det vill säga att trängseln i området gjorde det nödvändigt att minska renantalet genom en utflyttning av ett antal familjer. Han bestred dock att den utredning som föregått beslutet skulle ha varit

otillräcklig. I stället hävdade lappfogden att de klagande hade varit försumliga i vården av sina renar, vilket medfört skador för de bofasta, något som i sig var ett tillräckligt underlag för att just de skulle tvingas flytta, och att deras agerande till och med var den egentliga orsaken till gränsstängningen. De klagande hade under lång tid utnyttjat betesmarker i Finland som de inte hade rätt till, vilket hade lett till en ökad trängsel och så småningom till det ryska beslutet. Enligt lappfogden var dessutom samtliga renskötare som omfattades av beslutet förmögna, något som också fördes fram som ett argument för att just de skulle tvingas flytta: "De äro så rika som man säger om lappar, att utgifvandet af dem nu ådömda böter ett par gånger ej namnvärdt kan rubba deras ställning."²²

Lappfogdens påstående på denna punkt saknade dock grund. Enligt vitesföreläggandena ägde förvisso två av de klagande familjerna 1 100 respektive 900 renar, men de två övriga endast 300 respektive 250. De tre återstående familjerna ägde 700, 400 respektive 140 renar. Bland de sju familjer som inte längre omfattades av länsstyrelsens flyttningsdirektiv låg renantalet 1889 på mellan 200 och 600 renar per familj.²³ Det fanns således inte, som lappfogden hävdade, någon enhetlig bild av att det främst var mycket välbärgade renskötare som hade förelagts att flytta, och inte heller något i källorna som stöder detta påstående. Det var framför allt tredskande renskötare som valts ut, och åläggandet att flytta kan därför närmast ses som en bestraffning för deras agerande.

Att samerna skulle ha äganderätt till markerna bestreds bestämt av lappfogden. Han framhöll att

hvarken klagandena eller några andra lappar hafva eller någonsin haft någon *eganderätt* till fjälltrakter inom Enontekis socken, der all mark, med undantag af en del af den odlade jorden är oafvittrad kronomark. Inom denna socken finnes inga lappskatteland, der enskilda lap-

par nu hafva eller någonsin haft inrymning utan de skogs- och fjälltrakter, som hvar och en af Lainiovuoma och Kögämä byalags lappar af gammal sedvana begagnat, användas af bylaget gemensamt och lappskatten betalas gemensamt af samtliga lappar i socknen efter det renantal hvar och en eger.²⁴

De klagande, liksom övriga samer i området, saknade därmed enligt lappfogden äganderätt, de hade endast en kollektiv sedvanerätt till markerna, en rätt som renbeteslagen hade slagit vakt om.²⁵ Hovrätten tog dock inte ställning i sakfrågan, utan hänvisade i december 1892 endast tillbaka ärendet till länsstyrelsen för en ny besväransvisning.²⁶ Renskötarna misslyckades därmed att få hovrätten att ta upp sådana frågor som äganderätt till markerna och lagligheten i länsstyrelsens agerande, men det som sannolikt var det allra viktigaste uppnåddes däremot: En eventuell utflyttning hade skjutits framåt i ytterligare minst ett år.

I december 1892 var situationen således oförändrad: länsstyrelsen pressade på med hot om nya viten för att tvinga fram en flyttning medan renskötarna fortfarande motsatte sig detta. De senare använde liknande argument som tidigare: de vinterbetesmarker dit de var hänvisade var olämpliga, renarna var i alltför dålig kondition för att kunna klara en så lång flyttning, de saknade tillräckliga ekonomiska resurser för att kunna inhandla nödvändiga förråd och dessutom krävde de ersättning för de förluster de skulle drabbas av. De inkom även med nya besvär i frågan. Enligt lappfogden kom initiativet till motståndet inte från samerna själva utan från bofasta i Finland, som i syfte att förmå dem att inte flytta ingav renskötarna förhoppningar om att kunna fortsätta utnyttja sina finska betesmarker. Utifrån vad som beskrevs som "kännedom om den lapska stammens skaplynne" började länsstyrelsen nu misströsta om det över huvud taget var möjligt att framtvinga

flyttningarna utan att renskötarna först ruinerades genom erläggande av viten. I vad som kan ses som ett sista försök från länsstyrelsens sida att lyckas driva igenom beslutet genomfördes i februari-mars 1893 nya besiktningar av betesmarkerna i Arjeplog av lappfogden tillsammans med samiska ombud. När dessa hade avslutats konstaterade Forsström, att bristen på renlav var stor i socknen i allmänhet och i de områden dit Karesuandosamerna skulle flyttas i synnerhet. Han menade att det därför inte längre kunde vara aktuellt med några flyttningar till Arjeplog. Att samerna där tidigare lämnat besked att utrymme fanns saknade egentlig betydelse, då de enligt lappfogden upplevt att de förväntades godkänna planen men samtidigt förutsatt att de renskötare som skulle flytta själva skulle få förhållandena klara för sig. Inget talade nu för att tvångsflyttningar till Arjeplog skulle genomföras, i stället började Gällivare och Jokkmokk återigen övervägas som möjliga destinationer.²⁷

Vintern 1893/94 ändrades dock förutsättningarna på ett plötsligt och omvälvande sätt. Väderleksförhållandena för renskötseln var mycket svåra och det beräknades att mer än hälften av renarna i Karesuando gick förlorade, långt fler än det antal som innehades av de familjer som ålagts att flytta. Även vintern 1895/96 var svår för renskötseln i nordligaste Norrbotten, något som ytterligare pressade ner renantalet.²⁸ Effekterna av problemen för renskötseln i området under mitten av 1890-talet var fortfarande märkbara ett decennium senare. Lappfogdens kommentar rörande denna katastrof för renskötseln längst i norr, och de personliga tragedier detta medförde för många familjer, andades dock främst lättnad över att tvångsflyttningsproblematiken tycktes ha fått en lösning: "Allt detta är visst en förfärlig hemsökelse för lapparna, särdeles de mindre bemedlade, hvilka måste blifva utfattiga, men olyckan komma att hafva det goda med sig, att renantalet sjelfmant regleras."²⁹

I en skrivelse i december 1893 till den då nyttillträdde landshövdingen Karl Husberg lämnade dock Forsström en kritisk genomgång av hanterandet av frågan. Hans tidigare tveksamhet till en flyttning till Arjeplog framskymtade än en gång, och han framhöll att det hade varit bättre att via samtal med renskötarna låta situationen reglera sig själv än att tillgripa tvångsmetoder.³⁰ Detta baserade han dock mer på nomadernas karaktär än omtanke om deras situation:

Min erfarenhet är, att det är vida svårare att med stränga påbud och lagstiftning i allmänhet styra nomader än annat folk, samt att man kan komma ganska långt med dem på öfvertygelsens väg och säkert längre än genom förelägganden, som af nomaderna måste betraktas såsom orättvisa.³¹

Samtidigt var Forsström mycket kritisk både till sitt eget agerande i egenskap av lappfogde och till länsstyrelsens. Att ålägga renskötare att flytta innan en mer ingående undersökning hade genomförts av de betesmarker, dit de hade hänvisats var i grunden felaktigt. Hur skulle denna åtgärd kunna motiveras, om det skulle visa sig att de var oförmögna att idka renskötsel och därmed försörja sig där? Nu hade situationen till slut reglerat sig själv genom att stora mängder renar redan hade dött och än fler skulle komma att förloras under vinterns lopp. Han förespråkade därför att renskötarna inte längre skulle tvingas att flytta.³² I sin bedömning av hur frågan hanterats erkände därmed lappfogden i efterhand vissa av de invändningar som framförts av de klagande i skrivelserna till hovrätten.

Länsstyrelsen följde lappfogdens linje och konstaterade att någon förflyttning av renar från de nordligare delarna av länet inte längre var nödvändig, åtminstone inte förrän renantalet återigen ökat i området, och meddelade dessutom att de

berörda renskötarna inte heller skulle tvingas erlægga de viten som utdömts.³³ I slutändan kunde således de Karesuandosamer som hotades av tvångsförflyttning undvika detta, men först sedan deras renhjordar blivit kraftigt decimerade till följd av vädrets makter. Segern blev dyrköpt.

Den svåra vintern 1893/94 fick även ett efterspel i riksdagen. Samerna i Jukkasjärvi agerade 1895 till följd av höga krav på ersättningar för skador som deras renar förorsakat i Norge. På grund av de stora förlusterna av renar saknade många renskötare reella möjligheter att erlægga de utestående avgifterna, och samerna anhöll därför om att dessa helt eller delvis skulle täckas av statsmedel. Uppgifterna fick stöd av länsstyrelsen, som dessutom framhöll att situationen var ännu mer ansträngd för renskötarna i Karesuando. Att helt täcka kostnaderna för renskadorna med statsmedel kunde det dock inte bli fråga om, eftersom många av renskötarna trots allt fortfarande kunde erlægga en viss andel av avgifterna. Länsstyrelsen föreslog därför att statsmedel skulle utgå för att täcka delar av kostnaderna för renskötarna i de två socknarna, något som regeringen stödde. Även riksdagen ställde sig bakom förslaget, dock med betoning av att detta måste betraktas som en undantagsföreteelse.³⁴

Det starka motståndet mot tvångsförflyttningarna tycks ha kommit som en överraskning för länsmyndigheterna. Redan 1890 uttryckte lappfogden förvåning över oppositionen bland renskötarna i Karesuando mot en utflyttning. Ett visst motstånd var förväntat, men inte den omfattning och styrka detta tog sig. Forsström tvingades också tidigt erkänna att han tycktes oförmögen att på något sätt förmå samerna att genomföra flyttningarna, trots förmaningar och argument att detta skulle gynna alla renskötare i området. Lappfogden framhöll även att det var svårt att få klart besked om vad detta motstånd egentligen grundade sig på, förutom en motvilja att lämna sina traditionella marker samt förespeglningar från finska med-

borgare att samerna antingen skulle tillåtas fortsätta med sin renskötsel som tidigare eller bli finska undersåtar. Forsström uttalade till och med förhoppningar om att svårigheter skulle inträffa i renskötseln som skulle tvinga de berörda renskötarna att påbörja flyttningarna.³⁵ Han uppvisade samtidigt en djupare insikt i styrkan i samernas koppling till sina traditionella marker än hans efterträdare som lappfogdar i Norrbotten skulle göra under 1900-talet:

Man har hittills tron, att det för lapparne skulle vara likgiltigt hvar han flyttade och vistades blott han fann renbete och renarne i öfrigt trufdes, men många omständigheter hafva öfvertygat mig om, att lapparne hafva sin fördelsebyggd [sic!] lika kär som den bofasta befolkningen har sin och hafva mycket svårt att öfvergifva den.³⁶

Trots det starka motstånd som de renskötare som förelades att flytta uppvisade, ansökte ett antal renskötare från Karesuando under de följande åren om tillstånd att flytta till lappbyar i Jukkasjärvi, Gällivare och Jokkmokk.³⁷ Dessa flyttningar tycks ha skett frivilligt och skulle då kunna ses som en bekräftelse på lappfogdens åsikt att detta var en bättre väg att gå än genom tvång.

Avslutning

I förhandlingar mellan Sverige och Norge 1907 rörande den gränsöverskridande renskötseln, framhöll landshövdingen i Norrbotten, Karl Bergström, att "lapparna egentligen icke hade något fadersland [sic!]"³⁸ Även om gränsstängningarna hade visat att känslan av samhörighet med nationer som inte var deras egen hade mindre betydelse för samerna under 1800-talet, var deras koppling till de egna hemtrakterna lika stark som den

övriga befolkningens. Den på fördomar baserade uppfattning som Bergström och andra gav uttryck för skulle dock komma att påverka samerna i Sverige under de kommande decennierna. De tvångsförflyttningar som blev en följd av renbeteskonventionen med Norge 1919 genomfördes långt mer effektivt än försöken på 1890-talet. Trots samiska protester och försök att obstruera mot förelägganden om flyttning tvingades renskötarna till slut att foga sig i myndigheternas beslut.

Det finns flera faktorer som kan pekats ut som orsaker till att tvångsförflyttningarna under 1890-talet aldrig genomfördes. För det första fanns det då inga definitiva gränser för hur många renar betesmarkerna kunde bära eller hur många som tilläts beta i Norge, varför det inte var lika akut att agera för att minska renantalet i området. Samtidigt var länsmyndigheterna påtagligt maktlösa gentemot samerna när dessa helt sonika vägrade att flytta, något som också visar att den nyskapade myndigheten lappväsendet ännu hade begränsade möjligheter att agera och tvinga igenom åtgärder. Den ensamme lappfogden hade inte den kontroll över renskötarna som var nödvändig för att tvinga igenom en flyttning. När lappväsendet sedermera förstärktes skulle denna situation förändras. Slutligen torde även den stora tvekan lappfogde Forsström själv kände inför beslutet att flytta renskötarna direkt till Arjeplog ha bidragit till att han inte agerade lika kraftfullt för dess genomförande.

Det samiska motståndet mot länsmyndigheterna är intressant, inte minst eftersom de var framgångsrika och även hade rätt i sitt argument att beslutet om tvångsförflyttningar var dåligt underbyggt. Att det även argumenterades för samisk äganderätt till markerna förstärker öara ytterligare detta intryck, då detta var en omvälvande idé inte minst för den tid då den framfördes. Dessvärre ger det befintliga materialet få svar på djupare frågor kring de samiska aktörerna och deras inställning. Hur de såg mer långsiktigt på situationen är till

exempel omöjligt att säga. Kanske de hade förhoppningar om att de åter skulle tillåtas utnyttja betesmarker i Finland eller kanske deras förhoppningar inskränkte sig till att just de själva och deras familj skulle undantas från flyttningarna. Deras motstånd gjorde dock ett avtryck, som ännu finns kvar.

Noter

- 1 För en översikt över gränsregleringarna i området och hur dessa har påverkat samerna och deras näringsutövning, se: Eriksson 1997, 84–87; Lantto 2000, 37–38; Lundmark 2002, 122–131; Pedersen 1991, 69–81; Pedersen 2000, 84–100.
- 2 Se till exempel: Lantto 2000, 86–89, 131–145; Marainen 1982, 64–73; Marainen 1984, 11–16, 24–28; Marainen 1996, 67–78; Åhrén 1979, 107–142.
- 3 "Första Bihang eller Codecill till Gränsse Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännen beträffande". *Lappcodicillen av 1751 – Var det samernas Magna Charta?* Dieðut Nr 1 1989. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta, 1989, 295–302; Berg 2000, 13–15; Salvesen 1995, 122–123. Omdömena om kodicillens effekt på och betydelse för samerna varierar. Vissa forskare menar att den hade en positiv effekt medan andra lyfter fram mer negativa verkningar. Se till exempel: Eriksson, 84–86; Päiviö 2000; Päiviö 2001; Aarseth 1989, 53–61.
- 4 Pedersen 2000, 84–100.
- 5 Utlåtande av landshövdingen i Luleå rörande förslag till lag angående lapparna i de förenade rikena, 31/12 1879. RA, JuA, konseljakter 13/1 1882, nr 1; Lappfogde Frans Forsström till Kungl. Maj:ts och Rikets Svea Hofrätt, 30/5 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Lapparna såsom föremål för det nordiska samarbetet, av lappfogde Erik Malmström, 22/3 1938. HLA, LNSA, H II:1; *Bidrag till Sveriges officiella statistik. H) Kungl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser. Ny följd, 7. Åren 1886–1890. Norrbottens län* [hädanefter *Norrbottens läns femårsberättelse, årtal*], 9–10; Andresen 1991, 118–123; Beach 1981, 144–145; Marainen 1984, 8–11; Smith 1938, 262–263; Steen 1956, 34; Aarseth 1989, 63–69. Johannes Marainen har visat att nationstillhörighet, för samernas vidkommande, var yt-

- terst flytande ända in på 1900-talet. Vissa renskötande samer valde vid olika tillfällen den nationalitet som var "lämpligast". Se: Marainen 1989, 83–91.
- 6 Se till exempel: P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 9/3 1889. RA, CA, konseljakter 22/3 1889, nr 36; Andresen 1991, 123–125; Marainen 1984, 11–16; Smith 1938, 263–264; Aarseth 1989, 69, 74–76. Enligt Frans Forsström fanns det 36 samiska familjer från Kautokeino kvar i Sverige 1897, varav majoriteten i Karesuando. Se: Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 17/8 1897. HLA, LNNA, B I:1. De ryska gränsstängningarna fick även en något oväntad indirekt effekt genom att de bidrog till att bortemot 100 samer lämnade Norge i slutet på 1800-talet för att resa till Alaska, där de skulle arbeta som renskötselinstruktörer för inuiterna i ett statligt program. Se: Beach 1986; Vorren 1990.
 - 7 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 9/3 1889 (cit. RA, CA, konseljakter 22/3 1889, nr 36; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 26/8 1889. RA, CA, konseljakter 12/12 1890, nr 24.
 - 8 Marainen 1984, 10–13. Till följd av gränsstängningen upphörde dessa lappbyar senare och renskötarna fördes över till Könkämä.
 - 9 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 18/5 1889. RA, CA, konseljakter 7/6 1889, nr 26; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 26/8 1889, 22/11 1890. RA, CA, konseljakter 12/12 1890, nr 24; Lantto 2000, 51.
 - 10 Se till exempel: Länsman Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 26/6 1882, 7/5 1887, 22/6 1888, 27/10 1888, 24/12 1888, 20/5 1889, 12/8 1889. HLA, LNNA, B I:1. En fråga som Forsström varit särskild engagerad i var renstölderna, där han vid flera tillfällen agerat i syfte att åstadkomma en förbättring. Se: Länsman Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 16/10 1883. RA, JuA, konseljakter 4/6 1886, nr 1; Länsman Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 10/12 1885. Återges i: *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1891, Första Kammarens Tillfälliga Utskotts (N:o 2) Ut-låtande N:o 16, 19–20.
 - 11 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 9/3 1889. RA, CA, konseljakter 22/3 1889, nr 36.

- 12 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, inklusive diverse protokoll från sammanträden med lappbyar i Norrbotten, 18/5 1889. RA, CA, konseljakter 7/6 1889, nr 26; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28. Även om Jokkmokk fortsatte att förekomma i diskussionen ännu en period, föll det snart bort som möjligt mål för utflyttningarna.
- 13 Länsman Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 7/5 1887 (citrat), 27/10 1888, 24/12 1888, 20/5 1889. HLA, LNNA, B I:1.
- 14 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, inklusive diverse protokoll från sammanträden med lappbyar i Norrbotten, 18/5 1889. RA, CA, konseljakter 7/6 1889, nr 26; Länsman W. J. Larsson till landshövdingen i Norrbotten, 4/11 1889. HLA, LNNA, E II:1a; Länsman E. Westerlund till landshövdingen i Norrbotten, 6/11 1889. HLA, LNNA, E II:1a; Länsman Frans Bucht till landshövdingen i Norrbotten, 7/11 1889. HLA, LNNA, E II:1a; Länsman Julius Hultin till landshövdingen i Norrbotten, 8/11 1889. HLA, LNNA, E II:1a; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kronolänsman Frans Forsström, 14/11 1889, 18/11 1889. HLA, LNNA, E II:1a; Årsberättelse för den första delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 25/10 1890. HLA, LNNA, B III:1; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 22/11 1890. RA, CA, konseljakter 12/12 1890, nr 24; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 15 Länsman Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 20/5 1889. HLA, LNNA, B I:1; Årsberättelse för den första delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 25/10 1890. HLA, LNNA, B III:1; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 16 Utdrag af protokoll, hållet inför Landshöfdinge Embetet i Norrbottens län, 8/2 1890. HLA, LNNA, E II:1a; Per Persson Palopää med flera till kungen, 3/3 1890 (citrat). HLA, LNNA, E II:1a; Transumt af protokoll hållet inför Konungens Befallningshafvande i Norrbottens län, 21/6 1890. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Landshöv-

- dingen i Norrbotten Lars Berg till lappfogde Frans Forsström, 23/6 1890. HLA, LNNA, E II:1a; Årsberättelse för den första delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 25/10 1890. HLA, LNNA, B III:1; Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 22/11 1890. RA, CA, konseljakter 12/12 1890, nr 24; Protokoll hållet vid sammanträde med Gellivara lappmarks allmoge, 2/12 1890. HLA, LNNA, B III:1; Årsberättelse för den senare delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 31/12 1890. RA, CA, konseljakter 18/8 1892, nr 29; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 17 Årsberättelse för den senare delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 31/12 1890. RA, CA, konseljakter 18/8 1892, nr 29; Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 5/11 1891. HLA, LNNA, B III:1; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892 (cit. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 18 Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till lappfogde Frans Forsström, 4/10 1890. HLA, LNNA, E II:1a; Transumt av protokoll hållet inför Konungens Befallningshafvande i Norrbottens län, 1/7 1891. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 5/11 1891. HLA, LNNA, B III:1; P.M. angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappar i följd af svensk-finska gränsens spärrning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Årsberättelse 1892 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 28/11 1892. RA, CA, konseljakter 31/12 1892, nr 81. De sex familjerna som hade sökt medborgarskap i Finland fick avslag på denna ansökan, men det tycks som att de därefter ansökte om medborgarskap i Norge.
- 19 *Norrbottens läns femårsberättelse, 1886–1890*, 10.
- 20 Anders Larsson Blind med flera till konungen med besvär över KB^s i Norrbottens län beslut den 1/7 1891, odaterad. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 21 *Ibid.* Jämför med: SFS 1898:66. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*, 6–7 §§.

- 22 Lappfogde Frans Forsström till Kungl. Maj:ts och Rikets Svea Hof-rätt, 30/5 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28. Se även: P.M. Angående vidtagna åtgärder för beredande af utrymme åt svenska Enontekis lappari följd af svensk-finska gränsens spärning, av lappfogde Frans Forsström, oktober 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 23 Transumt av protokoll hållet inför Konungens Befallningshafvande vid utlyst sammanträde med lapparne i Enontekis socken, 24/3 1889. Bilaga till: Landshövdingen i Norrbotten Lars Berg till kungen, 18/5 1889. RA, CA, konseljakter 7/6 1889, nr 26; Transumt av protokoll hållet inför Konungens Befallningshafvande i Norrbottens län, 1/7 1891. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 24 Lappfogde Frans Forsström till Kungl. Maj:ts och Rikets Svea Hof-rätt, 30/5 1892. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 25 Ibid.
- 26 Kungl. Maj:ts och Rikets Svea Hofrätts Utslag på de besvär lappmannen Anders Larsson Blind m fl anført över Konungens Befallningshafvande i Norrbotten, 12/12 1892. CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28, RA.
- 27 Länsstyrelsen i Norrbotten till kungen, 15/10 1892 (citatt). RA, CA, konseljakter 31/12 1892, nr 83; Årsberättelse 1892 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 28/11 1892. RA, CA, konseljakter 31/12 1892, nr 81; Utdrag af protokoll, hållet inför Landshövdinge Embetet i Norrbottens län, 3/2 1893. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Transumt av protokoll hållet under resa till Arjeplog, 19/2–17/3 1893. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 27; Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 15/12 1893. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 18/12 1893. HLA, LNNA, B I:1; Årsberättelse 1893 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, december 1893. HLA, LNNA, B III:1; Landshövdingen i Norrbotten Karl Husberg till kungen, odaterad men inkom 28/12 1893. RA, CA, konseljakter 30/12 1893, nr 53; Länsstyrelsen i Norrbotten till konungen, 6/3 1894. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28.
- 28 Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 15/12 1893. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 18/12 1893. HLA, LNNA, B I:1; Årsberättelse 1893 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, december 1893. HLA, LNNA, B III:1; Läns-

- styrelsen i Norrbotten till konungen, 6/3 1894. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Årsberättelse 1894 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 29/11 1894. RA, CA, konseljakter 31/12 1894, nr 60; Årsberättelse 1896 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 13/11 1896. RA, CA, konseljakter 29/12 1896, nr 14. Karesuando var den socken som drabbades hårdast av den svåra vintern 1893/94, men effekterna var mycket kännbara även i övriga delar av länet. I Jokkmokk beräknades till exempel att ungefär en tredjedel av renarna gått förlorade. Se: Årsberättelse 1895 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 26/11 1895. RA, CA, konseljakter 20/12 1895, nr 62.
- 29 Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 15/12 1893 (cit. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Årsberättelse 1894 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 29/11 1894. RA, CA, konseljakter 31/12 1894.
- 30 Lappfogde Frans Forsström till landshövdingen i Norrbotten, 18/12 1893. HLA, LNNA, B I:1.
- 31 Ibid.
- 32 Ibid.
- 33 Länsstyrelsen i Norrbotten till kungen, 6/3 1894. RA, CA, konseljakter 29/6 1894, nr 28; Länsstyrelsen i Norrbotten till kungen, 17/12 1894. RA, CA, konseljakter 31/12 1894, nr 60; *Norrbottens läns femårsberättelse, 1891–1895*, 11.
- 34 *Norrbottens läns femårsberättelse, 1891–1895*, 10; *Riksdagstryck*, Propositioner 1896, Kongl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 59; *Riksdagstryck*, Skrivelser 1896, Riksdagens Skrifvelse N:o 45; *Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1896, Statsutskottets Utlåtande N:o 66.
- 35 Årsberättelse för den första delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 25/10 1890. HLA, LNNA, B III:1; Årsberättelse för den senare delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 31/12 1890. RA, CA, konseljakter 18/8 1892, nr 29; Årsberättelse 1892 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 28/11 1892. RA, CA, konseljakter 31/12 1892, nr 81.
- 36 Årsberättelse för den första delen av 1890 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde Frans Forsström, 25/10 1890. HLA, LNNA, B III:1.
- 37 Årsberättelse 1899 för Norrbottens lappfogdedistrikt av lappfogde

- Hultin, 31/12 1899. RA, CA, konseljakter 16/3 1900, nr 36; Diverse handlingar rörande ansökningar om flyttning från en lappby till en annan. HLA, LNNA, B I:1; RA, CA, konseljakter 29/7 1904, nr 21; Utskrift av lappfogden i Norrbottens län tjänsteberättelser 1904–1908 av lappfogde Hultin, 29/1 1911, 6. HLA, LNNA, B III:1; P.M. angående lappars ansökningar om flyttning från en lappby till en annan, odaterad troligen skriven 1919. HLA, LNNA, E II:1b; *Norrbottens läns femårsberättelse, 1896–1900*, 4; Manker 1941, 141–158; Manker 1944, 79–86.
- 38 Karl Bergström till utrikesministern, 11/1 1907. RA, UA, 1902 års dossiersystem, volym 4684. Årtalet för skrivelsen anges felaktigt till 1906.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Civildepartementets arkiv (CA): Konseljakter.

Justitiedepartementets arkiv (JuA): Konseljakter.

Utrikesdepartementets arkiv (UA): 1902 års dossiersystem.

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Lappfogden i Norrbottens norra distrikt arkiv (LNNA), Utgående skrivelser. BI., Årsberättelser. B III., Skrivelser från länsstyrelsen. E II.

Lappfogden i Norrbottens södra distrikt arkiv (LNSA): Historik. H II.

Tryckta källor och bearbetningar

Andresen, Astri (1991). *Omstillingstid. Nomadisk reindrift i Torne lappmark og Troms 1840–1920*. Tromsø: Universitetet i Tromsø.

Beach, Hugh (1981). *Reindeer-Herd Management in Transition: The Case of Tuorpon Saameby in Northern Sweden*. Uppsala: Department of Cultural Anthropology, University of Uppsala.

Beach, Hugh (1986). "The Saami in Alaska: Ethnic Relations and Reindeer Herding". *Contributions to Circumpolar Studies* (ed. Hugh Beach). Uppsala: Department of Cultural Anthropology, Uppsala University, 1–78.

Berg, Bård A. (2000). *Mot en korporativ reindrift: Samisk reindrift i Norge i det 20. århundre – eksemplifisert gjennom studier av reindriften på Helgeland*. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.

- Bidrag till Sveriges officiella statistik. H) Kungl. Maj:ts Befallningshåfoandes femårsberättelser. Ny följd, 7. Norrbottens län.*
- Eriksson, Johan (1997). *Partition and Redemption: A Machiavellian Analysis of Sami and Basque Patriotism*. Umeå: Department of Political Science, Umeå University.
- “Första Bihang eller Codecill till Gränse Tractaten emellan Konunga Rikerne Sverige och Norge, Lappmännen beträffande”. *Lappcodicillen av 1751 – Var det samernas Magna Charta?* Dieðut Nr 1 1989. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta, 295–302.
- Lantto, Patrik (2000). *Tiden börjar på nytt. En analys av samernas etnopolitiska mobilisering i Sverige 1900–1950*. Umeå: Kulturgräns norr.
- Lundmark, Lennart (2002). *“Lappen är ombytlig, ostadig och obekväm”: Svenska statens samepolitik i rasismens tidevarv*. Umeå: Norrlands Universitetsförlag.
- Manker, Ernst (1941). *Det nya fjällvattnet. Forskningar och upplevelser bland lapparna kring Akkajaure*. Stockholm: Medén.
- Manker, Ernst (1944). *Lapsk kultur vid Stora Lule älvs källsjöar. En etnografisk inventering inom uppdämningsområdet vid Suorva*. Stockholm: Geber.
- Marainen, Johannes (1982). “The Swedish-Norwegian Convention on the Right of the Migratory Sami to Reindeer Grazing Lands. General Background Conditions and Consequences of the Convention”. *The Sami National Minority in Sweden* (ed. Birgitta Jahreskog). Uppsala: The Legal Rights Foundation, 62–76.
- Marainen, Johannes (1984). *Förflyttningar i Sápmi: Gränsregleringar i Norden och deras följdverkningar för samer*. Umeå: Svenska Samernas Riksförbund.
- Marainen, Johannes (1989). “Riksgrensene og samers statstillhørighet”. *Grenser i Sameland* (red. Bjørn Aarseth). Oslo: Norsk Folkemuseum, 83–91.
- Marainen, Johannes (1996). “Tvångsförflyttning av samer”. *Norrbotten 1996*. Luleå: Norrbottens hembygdsförbund, 62–78.
- Pedersen, Steinar (1991). “State or Saami ownership of land in Finnmark? Some remarks on Saami rights and historical evidence”. *Readings in Saami History, Culture and Language II* (Red. Roger Kvist). Umeå: Center for Arctic Cultural Research, Umeå University, 69–84.
- Pedersen, Steinar (2000). “Samiske rettigheter og lappkedisillen etter Finlands nye statsrettslige stilling i 1809”. *Den komplekse kontinenten. Staterna på Nordkalotten och samerna i ett historiskt perspektiv* (red. Peter Sköld & Patrik Lantto). Umeå, 84–108.
- Päiviö, Nils Johan (2000). *Lappskatteländen i Jukkasjärvi och deras utveckling – Delrapport i interreg projektet “Utvecklingen av samernas rättigheter under*

- senare tid*". Dieđut 1/2000. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Päiviö, Nils Johan (2001). *Lapps kattelandens rättsliga utveckling i Sverige – En utredning om lapps kattelandens och de samiska rättigheternas utveckling från mitten av 1600-talet till 1886-års renbeteslag*. Dieđut 3/2001. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Riksdagstryck*, Propositioner 1896, Kongl. Maj:ts Nåd. Proposition N:o 59.
- Riksdagstryck*, Skrivelser 1896, Riksdagens Skrifvelse N:o 45.
- Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1891, Första Kammarens Tillfälliga Utskotts (N:o 2) Utlåtande N:o 16.
- Riksdagstryck*, Utskottsutlåtanden 1896, Statsutskottets Utlåtande N:o 66.
- Salvesen, Helge (1995). "Sami Ædnan: Four States-One Nation? Nordic Minority Policy and the History of the Sami". *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World* (Red. Sven Tägil). London: Hurst & Company, 106–144.
- SFS 1898:66. *Lag om de svenska lapparnas rätt till renbete i Sverige*.
- Smith, P. L. (1938). *Kautokeino og Kautokeino-lappene. En historisk og ergologisk regionalstudie*. Oslo: Aschehoug.
- Steen, Adolf (1956). *Kautokeinostudier*. Oslo: Norsk Folkemuseum.
- Vorren, Ørnulv (1990). *Samer, rein og gull i Alaska. Emigrasjon av samer fra Finnmark til Alaska*. Karasjok: Davvi Girji.
- Åhrén, Ingvar (1979). "Tvångsförflyttning eller dislokation. Nordsamerne's förflyttning till södra Lappland". *Norrboten 1976–77*. Luleå: Norrbottens hembygdsförbund, 107–143.
- Aarseth, Bjørn (1989). "Grenseoppjørene og konsekvensene av disse for den nordsamiske bosetting i Norge". *Grenser i Sameland* (red. Bjørn Aarseth). Oslo: Norsk Folkemuseum, 43–81.

LOTTA VIKSTRÖM

Ung och redan arresterad¹

Unga individers brott och demografiska bakgrund i 1800-talets Sundsvallsregion

Lars Löfblad föddes 1824 i Tuna socken, en grannförsamling till Sundsvall.² När fadern, som var torpare och båtsman, dör i feber 1839 får modern ensam ansvaret för Lars och hans sju syskon. Det skulle visa sig bli svårt för henne. Fram till sin död 1849 tvingas hon flera gånger söka stöd hos fattigvården och se sina söner arresteras för fylla och slagsmål.³ Lars var en av dem och strax efter moderns död häktas han för stöld. Vid det laget arbetade han som skraddare och gesäll. År 1852 gifter han sig med Erica Åslund, en 24-årig piga och mor till ett utomäktenskapligt barn. Strax efter bröllopet föds deras första gemensamma barn, Anna Cajsa. Så fortsätter familjelivet och det förefaller som om det trots allt ordnar sig för Lars som mist sin far i unga år och växt upp i fattigdom och upprepade gånger råkat i klammeri med rättvisan.

Men tio år senare avslöjar källorna en man i trubbel. Efter hustruns död 1864 får Lars ensam ansvaret för hem och sex barn. De senaste åren har fattigvården hjälpt familjens försörjning, vilket vittnar om Lars otillräckliga skraddarlön. Det var emellertid värre än så. Han håller sig nämligen hemifrån långa tider och med flaskan som sällskap. Sockenstämman omnämner detta och anklagar honom för att inte ta sitt ansvar som familjeförsörjare och far, något som ungarna får lida för

samtidigt som fattigkassan belastas. Några av barnen utackorderas, medan den äldsta dottern, Anna Cajsa, får hjälpa till i ett barnhem.⁴ Bara sjutton år gammal återfinns hon, i likhet med sin far, i fångrullorna då hon arresteras för lösdriveri 1869.⁵

För de lokala myndigheter som sörjde för ordning och reda i socknen blev Löfbladfamiljen en följetong.⁶ Att Lars gifte om sig 1870 och några av barnen kunde återvända hem igen förändrade inte mycket till det bättre. Han fortsatte undvika hemmet där hustrun ofta låg sjuk varför ungarna utackorderades när även hon dog 1872.⁷ Mot bakgrund av dessa omständigheter är det kanske inte så märkvärdigt att en son, Erik Michael, följde i faderns kriminella fotspår. Han arresterades två gånger för fylla och våldsamt motstånd mot polis år 1875.⁸ Vid det laget var han 21 år och arbetade som skorstensfejare. Erik Michael hamnade flera gånger i finkan, och det gjorde även systemen, Anna Cajsa, som redan noterats för lösdriveri i fångrullorna 1869. Ett år senare var det dags igen, men nu för stöld. Senare i livet födde hon två oäkta barn.⁹

Lars Löfblad och hans barns öde illustrerar det sköra sammanhang som familjen riskerade bli, när den varken fungerade som ett socialt skyddsnät eller som kontrollinstans utan snarare utgjorde ett bräckligt sammanhang. Det säger en del om orsakerna till varför några Löfbladare arresterades redan i unga år. Det återstår att se i vilken utsträckning andra unga brottslingar delade deras demografiska bakgrund och erfarenheter.¹⁰

Två källor bildar underlag för undersökningen. Fångrullor har fått identifiera individer som i åldern 15–25 år arresteras i Sundsvall samt i fem grannförsamlingar under perioden 1840–80.¹¹ Fångrullor fördes för att kontrollera brottslingarna och förse staten med uppgifter om rikets kriminella utveckling. Tack vare de kyrkoböcker över Sundsvallsregionen som Demografiska Databasen (DDB) vid Umeå Universitet låtit re-

gistrera, har 406 arresterade individer återfunnits i kyrkoboksmaterialet.¹² Därigenom väcks två perspektiv till liv. Medan fångrullorna berättar om det kriminella beteendet och när det ägde rum, ger kyrkoböckerna en bild av individernas demografiska bakgrund och situation vid tidpunkten för brottet.

Från samhällsförändringar och kriminalitet till ett kollektivt porträtt av brottslingarna

Genom att analysera brottslingarna själva kan orsakerna till deras brott nyanseras och en djupare förståelse för deras kriminella beteende nås, än när enbart kriminalstatistik och omvälvande samhällsförändringar och sambanden mellan dem studeras. Dessa samband diskuterades i föregående nummer av *Oknytt* och betraktades då i ljuset av den oro som dåtida debattörer gav uttryck för rörande den framtida generationens moraliska standard. Deras oro låter sig sammanfattas med orden "mycket väsen för ringa ting!". Mot bakgrund av den kraftiga befolkningstillväxt av inte minst unga individer som Sundvallsregionen upplevde under sin sågverksboom, var ökningen av ungdomsbrottslighet faktiskt ganska odramatisk. Ungdomar häktades dessutom sällan för grövre förseelser. Även om det framgick att brottantalets utveckling inte var oberörd av häftiga konjunktursvängningar och en möjlig upplösning av den informella kontrollen till följd av flyttningar och urbanisering, måste den formella kontrollutövningen beaktas. En förbättrad brottsbevakning i form av lagstiftning och effektivare polisväsende resulterar nämligen i en rigorösare brottsregistrering. Den reella ökningen av ungdomsbrott var därför mera blygsam än vad siffrorna ger sken av även i Sundsvallstrakten. Att kriminalstatistiken inte är en helt tillförlitlig indikator på brottslighetens utveckling, försvårar varje tolkning av variationer i antalet arresteringar och orsakerna till dem.

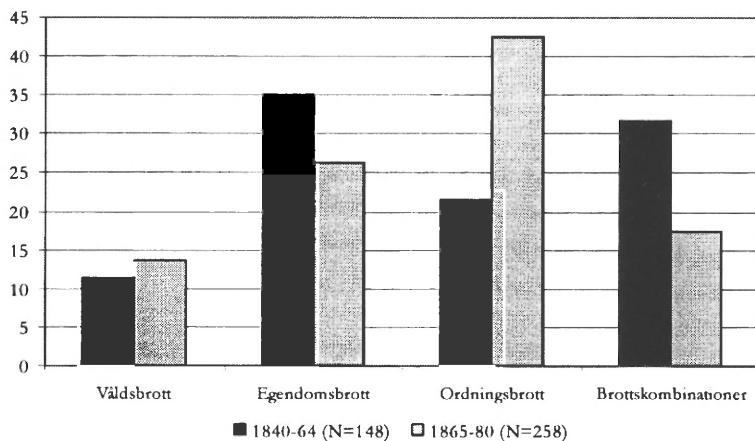
Även om kriminalhistorisk forskning intensifierats de senaste åren har ungdomsbrottslighetens utveckling både här och utomlands studerats i liten utsträckning trots vetskapen om att brottsliga handlingar ofta äger rum i unga år. Nyligen undersökte Roddy Nilsson det svenska läget och han ser stora svårigheterna med att studera yngre brottslingar då källornas åldersindelningar är inkonsekvent förda.¹³ Mycket därför har forskarna hellre analyserat brottantalets utveckling och karaktär över tid samt den lagstiftning som definierar kriminellt beteende. Frånsett gärningsmän fällda för grövre förseelser, som ofta avsatt tydligare spår i källorna, har individerna själva hamnat i skymundan, inte minst unga förövare.¹⁴

Den omfattande litteraturen runt kriminalitet saknar också ett historiedemografiskt perspektiv på brottslingarna och deras liv. Att via befolkningshistoriskt material rekonstruera ett *kollektivt porträtt* som beskriver förbrytarnas signalement i demografiska termer, är angeläget för att förstå deras agerande även om källäget är besvärligt.¹⁵ DDB:s datorisering av svenska kyrkoböcker, vilka dessutom är informationsrika vid en internationell jämförelse, och den unika kombinationen av dem och fångrullorna gör det dock möjligt att teckna ett kollektivt porträtt av drygt 400 unga individer som häktades i 1800-talets Sundsvallsregion. Frågan är vilka bilder av dem som träder fram ur de båda källorna, dels vid tidpunkten för brottet, dels med tanke på deras bakgrund.

Brotten, människorna och deras bakgrund

I syfte att teckna dessa bilder studeras i det följande 406 unika individer, deras bakgrund och lagöverträdelser där den första förseelsen prioriteras.¹⁶ Innan dess ger Figur 1 en översikt av de brottstyper som individerna häktades för före och efter den nya strafflagstiftningens införande 1865, ett årtal som även kan sä-

Figur 1. Typ av brott för vilket unga individer i Sundsvallsregionen för första gången arresterades 1840–1864 respektive 1865–1880. Relativ fördelning mellan vålds-, egendoms- och ordningsbrott samt kombinationer av dem och övriga brottstyper.

Källor: Fångrollor, Forskningsarkivet, Umeå Universitet.

Kommentarer: Med grannförsamlingarna avses Alnö, Njurunda, Skön, Timrå, Tuna.

Förklaringar: Se Tabell 1. Till kategorin egendomsbrott ovan hör även avancerade tillgreppsbrott (jfr. Tabell 1).

gas markera industrialiseringens genombrott i Sundsvallsregionen. Därefter arresterades de främst för ordningsföreseelser som fylla och oväsen, medan snatteri- och andra tillgreppsbrott går tillbaka något. Andelen individer häktade för rena våldsbrott håller sig på en stabil nivå med drygt tio procent. Det rörde sig mest om handgemäng och aggressivt motstånd i och med gripandet. Brottens variationer över tid diskuteras emellertid inte närmare här eftersom det är individerna bakom brotten som står i fokus.¹⁷

Tabell 1. Information om unga arresterade individer och deras första brott i Sundsvallsregionen 1840-1880. Relativ fördelning mellan Sundsvalls stad och dess grannförsamlingar, förindustriell och industriell tid, och mellan könen.

Brottsinformation enligt fångrullorna	Kategorisering av brottslingarna						
	Alla	Sundsvall	Grannförsamlingarna	Förindustriell tid 1840-64	Industriell tid 1865-80	Män	Kvinnor
1. Våldsbrott	12.8	8.3	16.9	11.5	13.6	12.3	16.4
2. Egendomsbrott	26.6	26.4	26.8	33.1	22.9	22.5	52.7
3. Ordningsbrott	35.0	33.2	36.6	21.6	42.6	37.0	21.8
4. Avancerade tillgreppsbrott	3.0	4.1	1.9	2.0	3.5	2.8	3.6
5. Övriga	0.5	0.5	0.5	-	0.8	0.3	1.8
1 & 3 (kategorikombination enligt ovan)	17.6	21.2	14.6	27.0	12.4	20.2	1.8
2 & 3 (kategorikombination enligt ovan)	3.0	4.7	1.4	2.0	3.5	3.4	-
Övriga kombinationer	1.6	1.5	1.5	2.8	0.8	1.2	1.8
Totalt (%)	100	100	100	100	100	100	100
Totalt (N)	406	193	213	148	258	351	55
<i>Medelålder vid arresteringen</i>	20.8	20.3	21.3	21.2	20.7	21.3	20.3
<i>Andelen återfallsbrottslingar</i>	23.4	28.5	18.8	17.6	26.7	24.5	16.4
<i>Andelen brott i relation till:</i>							
Våld	31.3	31.1	31.5	39.2	26.7	37.6	16.4
Alkohol	31.8	32.6	31.0	27.7	34.1	35.9	5.5
Lösdriveri	5.4	6.7	4.2	1.4	7.8	4.0	14.5
Osedlighet	0.7	0.5	0.9	0.7	0.8	0.6	0.8

Källor: Fångrullor, Forskningsarkivet, Umeå universitet.

Kommentarer: Med grannförsamlingarna avses Alnö, Njurunda, Skön, Timrå, Tuna.

Förklaringar:

1. Våldsbrott – misshandel, slagsmål, våldsamt motstånd mot polis- eller tjänsteman, hemfridsbrott, mord, dråp.
2. Egendomsbrott – stöld, tjuveri, snatteri.
3. Ordningsbrott – störande beteende såsom fylleri, sabbatsbrott, sedlighetsbrott, lösdriveri, försvarslöshet, gatufridsbrott, förolämpning, försummelse av medborgerliga plikter (militärtjänst, förhör).
4. Avancerade tillgreppsbrott – bedrägeri, förfalskning, svindleri.

Det kriminella beteendets karaktär

Tabell 1 nyanserar det brottsliga beteende som de 406 individerna befanns skyldiga till. För det första återföll en av fyra i kriminalitet, något som särskilt gäller dem som häktades i Sundsvalls stad under industriell tid.¹⁸ Frånsett ett effektivare polisväsende indikerar dessa återfall en brottsspiral eller utslagningsprocess som var svår att ta sig ur, och enligt Tabell 1 gällde det i synnerhet män. Kanske några av dem tillhörde grupperingar där brottsbeteendet blev en livsstil och identitet präglad av utanförskap, ett fenomen forskare berört i termer av *outsiders* eller *criminal class*.¹⁹

För det andra låg en kombination av brott ofta bakom arresteringen. Vålds- och egendomsbrott ägde t.ex. ofta rum i anslutning till fylleri som hör till kategorin ordningsbrott. I boten av Tabell 1 framgår i vilken grad alkohol förekom och några skillnader mellan staden och dess omland föreligger inte. Det ser möjligen ut som om alkohol stimulerar kriminellt beteende över tid eftersom andelen berusade är avsevärt högre under industrialiseringsepoken, då drygt var tredje individ häktas under någon form av otillbörlig spritförtäring. Sambandet mellan alkohol och brottsligt beteende är dock komplicerat, eftersom såväl tillgången som konsumtionen är oklar samtidigt som myndigheternas tolerans minskade med hembränningsförbudet 1855 och den nya strafflag som trädde i kraft 1865, vilket torde ha förorsakat fler arresteringar.²⁰ Vad som med säkerhet kan sägas är att unga män ofta begick sina brott i berusat tillstånd.

För det tredje avslöjar Tabell 1 att traktens unga under seklets gång debuterade på den kriminella scenen i allt yngre år. Det gällde särskilt dem som häktades i staden och kvinnorna som i genomsnitt var ett år yngre än männen när de greps för sitt första brott. Kanske deras störande tonårsbeteende inte lika lätt avfärdades som bus eller pojkestreck.²¹

Brott och kön

Det fjärde och tydligaste resultatet i Tabell 1 är ändå könsskillnaden. Kvinnorna utgör endast 13,5 procent och deras kriminella beteende avviker markant från männens.²² Medan bara var femte man arresteras för egendomsbrott gäller det inte mindre än varannan kvinna. En förklaring finner vi säkert i avvikande alkoholvanor. Kvinnor satt inte på krogen eller sprang på gator och torg med flaskan i hand. De förväntades arbeta inomhus och hålla sig hemma om kvällarna, och hamnade därför sällan i konflikt med lagen. Utanför hemmets härd är sannolikheten att bli tagen på bar gärning som bekant större, ett dilemma för varje studie av brott eftersom där alltid finns ett okänt mörkertal.²³ Men tänk om kvinnorna i Sundsvallsregionen, antingen av lust eller för att deras rörelsefrihet i jämförelse med männens var begränsad, begick sina brott där risken att avslöjas var minimal bara ingen såg det, nämligen i husbondens hushåll eller nära intill.²⁴ I så fall skulle det kunna ligga bakom deras blygsamma närvaro i kriminalstatistiken.

Den mest troliga orsaken till deras ringa delaktighet i brott finner vi nog trots allt i de förväntningar som följde med könstillhörigheten. De strängare normer som kvinnor hade att hantera gjorde dem länge osynliga i 1800-talets offentliga sfär där majoriteten av den registrerade brottsligheten ägde rum. Följaktligen fanns där färre kvinnor att arresteras. Samma normer gjorde dem emellertid särskilt utsatta om de uppvisade ett kriminellt beteende som utmanade uppfattningen om hur det täcka könet skulle agera för att inte förlora sin kvinnlighet. Tabell 1 visar t.ex. att kvinnor mer än män lagfördes för lösdriveri och försvarslöshet, precis som Anna Cajsa, Lars Löfblads dotter. En karl på driven hade man mera överseende med. Han kunde ta ett glas eller två och hamna i slagsmål utan att omedelbart riskera sin manlighet. Så kunde en ungarl utan familj att försörja rent av höja sin

status.²⁵ En kvinna satte hela sin heder på spel.

Det har gjorts flera försök att förklara kvinnornas låga andel av all brottslighet.²⁶ Tidiga analyser beskriver dem som oskyldiga offer i en grym värld de i patriarkal anda helst borde skyddas ifrån. Kvinnors kriminella aktiviteter visar därför hur pass väl samhälle och familj och den sociala kontroll, som de svarade för, lyckades skydda sina kvinnor från brottets bana. Enligt biologiska förklaringsmodeller har kvinnorna sin väna natur att tacka för sin låga brottsbenägenhet. De som häktades och inte lyckades fullfölja sitt feminina uppdrag betraktades således som okvinnliga, farliga och förfallna. Sett så var det inte så konstigt om kvinnor höll sig på rätt sida lagen.

I nyare försök att förstå deras låga brottsbenägenhet talar man om en köns- eller genusordning baserad på 1800-talets klassiska tudelning, som delade in världen i en offentlig och privat sfär där kvinnor knöts till den senare.²⁷ Under seklets senare hälft genomfördes reformer som satte den gällande genusordningens traditionella sfärer i gungning. Redan 1845 infördes lika arvsrätt och 1884 myndighetsförklarades ogift kvinna, precis som mannen, vid 21 års ålder. Med 1864 års näringsfrihetsförordning underlättades även kvinnors företagsambitioner.²⁸ Reformerna och nya sysselsättningsmöjligheter inom service, handel och industri ökade deras förut begränsade handlingsutrymme lokaliserat till hem och hushåll. Att kvinnorna promenerade ut i offentligt ljus applåderades i konservativa kretsar. I städer och fabriker försörjde de sig likväl i högre grad själva och upplevde ett oberoende och ett nöjes- och fritidsliv som förut varit förbehållna män. Samtidigt var det farligt att vistas ute i den offentliga sfären. Där riskerade deras kvinnlighet och hederlighet att ifrågasättas, eftersom omgivning och lagens väktare hade dem under uppsikt. Enligt Tabell 1 levde 55 unga kvinnor i Sundsvallsregionen inte upp till de ideal som könet implicerade. Deras låga brottsandel vittnar dock främst om att de var väl medvetna om hur de

skulle bete sig för att inte råka i konflikt med vare sig sin kvinnlighet eller lagen. Att så få av dem uppträder som återfallsbrottslingar talar också för att de ägde en hög normmedvetenhet.²⁹

Alla ideal till trots stal särskilt kvinnorna. I tuffa tider var det sannolikt en överlevnadsstrategi som de tvingades till p.g.a. dåliga löner och tillfälliga arbeten samtidigt som sågverken inte välkomnade dem i större utsträckning. Att bära plank och såga timmer var karlgöra. Om de inte drog sig fram som pigor i Sundsvall med omnejd, vilket var det vanligaste, tjänade de sitt uppehälle genom att sy och erbjuda småskalig hushållsservice.³⁰ Kvinnornas stöldbeteende vittnar om att de trots en expanderande arbetsmarknad och nya försörjningsmöjligheter hamnade i ekonomiska svårigheter. Oäkta barn kunde även utgöra en belastning som utlöste brott, som i Clara Margareta Eklunds och Cajsa Wikholms fall. Båda var arbetardöttrar och blev mödrar i tidiga tjugooårsåldern. I samband med moderskapet häktas de för tjuveri.³¹

Kvinnors rädsla för att bryta mot lagar och normer avslöjar sig också i de fåtal fall där de dödar sina oäkta barn, något som utgör den främsta anledningen till att de noteras för våldsbrott i Tabell 1. Brottet betraktades som allvarligt och före 1865 riskerade modern dödsstraff.³² Under industrialiseringen var utomäktenskapligheten emellertid ovanligt hög i Sundsvallsområdet och antagligen därför ganska accepterad bland invånarna.³³ Stora avvikelser mellan normativt och verkligt beteende brukar höja toleransen mot det icke-normativa beteendet om det är vanligt. Att så få unga kvinnor begår barnamord indikerar att kvinnor i allmänhet hanterade det ensamma moderskapet även om det kunde leda till egendomsbrott.

I bara sex procent av fallen ger fängelserullorna information om offret, som t.ex. ett oäkta barn. Det handlar främst om unga män som bråkar med poliser, d.v.s. den formella kon-

trollens representanter. En möjlig generationskonflikt manifesteras endast av en kvinna, som förgiftar sin mor, samt av sju ynglingar som av okända skäl brukat våld mot sina föräldrar.

Brottslingarnas geografiska bakgrund och tillgång till föräldranätverk

Tabell 2 avfärdar uppfattningen om att inflyttade individer i främmande miljöer främst lagfördes för brott i avsaknad av den informella kontroll det närmaste sociala nätverket kunde svara för. Med tanke på att det vimlade av unga migranter i Sundsvallstrakten under industrialiseringen, då även flest brott ägde rum, är det något förvånande att så få av dem dyker upp här. Bara drygt var tredje person hade tillryggalagt en längre sträcka innan arresteringen och nästan lika många saknade helt erfarenhet av att flytta. Omkring hälften av individerna bröt faktiskt mot lagen i sin hemförsamling, fastän de inte ägde den socio-geografiska rotlöshet som brukar förknippas med kriminalitet. Några av dem tillhörde familjen Löfblad som presenterades inledningsvis. Uppfattningen att särskilt inflyttare gjorde sig skyldiga till brottsligt beteende kan således ifrågasättas.⁵⁴ Bara bland kvinnor överväger andelen migranter.

Brottslingarnas regionala förankring tyder på att de hade relationer inom räckhåll. Forskningen framhåller ofta den positiva effekten av kontakter, eftersom dessa kunde stötta individer i kristider innan välfärdssamhällets omsorger trätt i kraft.⁵⁵ Sociala nätverk kan även omfatta vänner och grannar men i kyrkoböckerna framkommer endast blodsband, som här utgörs av föräldrar inklusive styv- och fosterföräldrar.⁵⁶ Tabell 3 visar föräldratillgången vid arresteringen. Endast föräldrar som då var vid liv och fungerade som en potentiell support är medtagna.

Tabell 2. Geografisk bakgrund och flyttningserfarenhet bland unga individer som arresteras i Sundsvallsregionen 1840–1880. Relativ fördelning mellan Sundsvalls stad och dess grannförsamlingar, förindustriell och industriell tid, och mellan könen.

Födelseinformation och flyttningserfarenhet	Kategorisering av brottslingarna						
	Alla	Sundsvall	Grannförsamlingarna	Förindustriell tid 1840–64	Industriell tid 1865–80	Män	Kvinnor
1. Häktad i födelseförsamlingen	44.6	37.8	50.7	46.6	43.4	46.2	34.5
2. Född i annan regionsförsamling	16.3	17.6	15.0	19.6	14.3	16.8	12.7
3. Född i Sverige utanför regionen	36.2	43.5	29.6	33.7	37.6	33.6	52.7
4. Född utomlands	3.0	1.0	4.7	-	4.7	3.4	-
Totalt (%)	100	100	100	100	100	100	100
Totalt (N)	406	193	213	148	258	351	55
Andelen individer som aldrig flyttat innan arresteringen	34.2	33.8	34.5	28.0	39.9	37.0	16.4

Källor: Fångrullor, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Brottslingarna hade gott om föräldranätverk kvantitativt sett, vilket delvis förklaras av deras unga ålder. Nätverkets kvalitet kan emellertid diskuteras. Det eventuella stöd eller den informella kontroll som föräldrar kan erbjuda ser ut att ha fungerat dåligt eftersom deras barn hamnar i häkte. Vid en närmare betraktelse visar sig detta nätverk bestå av ganska bräckliga band i de fall vi kan bedöma dem.³⁷ Enligt Tabell 4 har 55–60 procent av individerna endast tillgång till en förälder, oftast modern, precis som fallet var för den unge Lars Löfblad när han arresterades. En av tio brottslingar var föräldralös.³⁸ Vi anar att deras uppväxt inte varit den lättaste, vilket ökar förståelse för varför de redan i unga år hamnade i konflikt med lagen. Andelen födda utom äktenskapet låg emellertid på en överraskande låg nivå, knappt 17 procent.³⁹

Dessa instabila familjeförhållanden kännetecknar särskilt dem som begick sina brott i staden eller under förindustriell

Tabell 3. Tillgång till föräldranätverk bland unga individer som arresteras i Sundsvallsregionen 1840–1880. Relativ fördelning mellan Sundsvalls stad och dess grannförsamlingar, förindustriell och industriell tid, och mellan könen.

Tillgång till föräldranätverk vid arresteringen	Kategorisering av brottslingarna						
	Alla	Sundsvall	Grannförsamlingarna	Förindustriell tid 1840–64	Industriell tid 1865–80	Män	Kvinnor
1. Saknar föräldranätverk	28.6	40.4	17.8	29.1	28.3	26.8	40.0
2. Har föräldranätverk	71.4	59.6	82.2	70.9	71.7	73.2	60.0
– inom samma församling	(62.3)	(51.3)	(72.3)	(58.8)	(65.5)	(63.8)	(52.7)
Totalt (%)	100	100	100	100	100	100	100
Totalt (N)	406	193	213	148	258	351	55

Källor: Fångrollor, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Kommentarer: Kategori 2 (Har föräldranätverk) anger att en eller båda föräldrarna, inklusive styv- och fosterföräldrar, återfinns i en församling inom Sundsvallsregionen då deras barn arresteras. Underkategorin "inom samma församling" anger att detta föräldranätverk återfanns inom den församling som brottslingen häktades i.

tid. Kvinnorna utmärker sig även här och pigan Selma Wallmark illustrerar det väl, när hon begår sitt brott redan vid sjutton års ålder.⁴⁰ Då båda föräldrarna gått bort hade hon och hennes två äldre bröder nog fullt upp med att få ihop bröd för dagen. En majdag 1879 gör Selma besök i en skoaffär i Sundsvall. Hon övertygar expediten om att hon tjänar hos en lärare i staden och tar ut ett par damskor till lärarens hustru på hans kredit. Det förefaller först som om Selma spelade sin roll väl, eftersom hon lyckades! Snart hann dock rättvisan ifatt henne och hon fick sona sitt dåd i fängelset på vatten och bröd.

Tabell 4. Föräldranätverkets karaktär bland unga individer som arresteras i Sundsvallsregionen 1840–1880 där information om föräldrar föreligger. Relativ fördelning mellan Sundsvalls stad och dess grannförsamlingar, förindustriell och industriell tid, och mellan könen.

Föräldranätverkets karaktär vid arresteringen	Kategorisering av ungdomsbrottslingarna						
	Alla	Sundsvall	Grannförsamlingarna	Förindustriell tid 1840–64	Industriell tid 1865–80	Män	Kvinnor
1. Stabil föräldrabakgrund	44.3	41.7	46.2	37.1	48.5	45.0	38.9
2. Instabil föräldrabakgrund	55.7	58.3	53.8	62.9	51.5	55.0	61.1
– En förälder vid arresteringen	(35.4)	(35.6)	(35.2)	(39.7)	(32.8)	(35.3)	(36.1)
– Föräldralös vid arresteringen	(9.2)	(12.1)	(7.1)	(10.3)	(8.6)	(9.4)	(8.3)
Totalt (%)	100	100	100	100	100	100	100
Totalt (N)	314	132	182	116	198	278	36

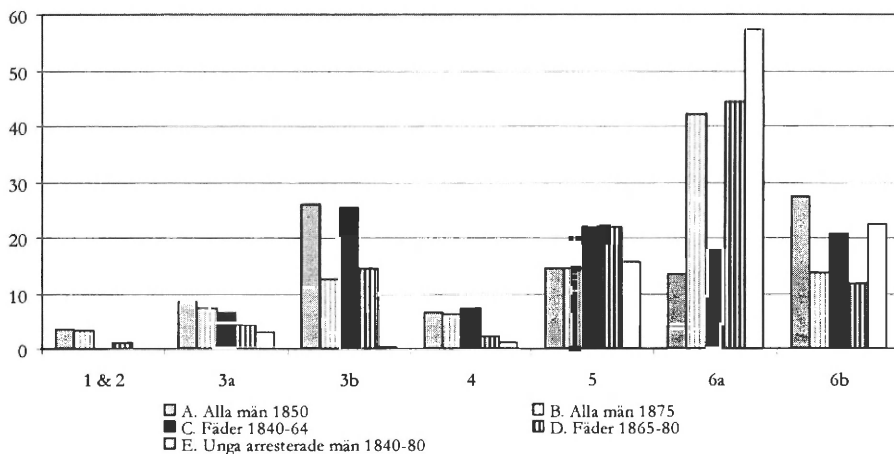
Källor: Fångrullor, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Kommentar: Observera att endast dem där information om föräldrarna föreligger är medtagna i tabellen. Migranter med eventuellt föräldrar boende utanför Sundsvallsregionen ingår inte. Den första kategorin (Stabil föräldrabakgrund) avser individer som har tillgång till båda biologiska föräldrarna någonstans i regionen då de häktas. Den andra kategorin (Instabil föräldrabakgrund) inkluderar dem som saknar en eller båda föräldrarna vid arresteringsögonblicket. I denna kategori ingår även styv- och fosterföräldrar. Underkategoriseringarna tillhörande denna andra kategori specificerar instabiliteten med hänsyn till tillgången på en respektive inga närvarande föräldrar vid gripandet.

Brottslingarnas socioekonomiska bakgrund

Den expertis som diskuterade 1800-talets brottslighet var övertygad om att kriminella element rekryterades från samhällets bottenkikt.⁴¹ Hur det egentligen stod till med det bland de 406 brottslingarna framgår av källmaterialet. Kyrkoböckerna berättar dessutom om fädernas sysselsättning.⁴² Frånsett pigtiteln lämnar tyvärr källorna bristfälliga uppgifter om kvinnors

Figur 2. Socialgruppsindelning bland unga manliga brottslingar häktade i Sundsvallsregionen 1840-1880 i förhållande till deras fäders tillhörighet och den sociala strukturen bland män 25 år eller äldre boende i samtliga undersökningsförsamlingar 1850 och 1875. Relativ fördelning.

Källor: Fångrollur, Forskningsarkivet, Umeå universitet; Datoriserade kyrkoböcker, Demografiska Databasen (DDB), Umeå universitet.

Kommentarer: Observera att endast ungdomar där information om fäderna föreligger är medtagna i figuren och i så fall även inkluderar kvinnornas fäder. Detta gäller för 283, eller 72 procent, av de 406 ungdomsbrottslingarna.

Förklaringar:

Socialgruppsklassificering:

- 1 & 2. Storföretagare och högre tjänstemän.
- 3a. Småföretagare inom industri och handel.
- 3b. Bönder
- 6b. Jordbruksarbetare, torpare.
- 4. Lägre tjänstemän.
- 5. Kvalificerade arbetare.
- 6a. Okvalificerade arbetare.

yrken. Förutom två sömmerskor och nio kvinnor som helt saknar yrkesnoteringar var de kvinnliga brottslingarna pigor. Figur 2 behandlar därför främst männen även om fäderna

framgår oavsett brottslingens kön.

Drygt varannan häktad man var okvalificerad arbetare (socialgrupp 6a). Ung ålder och en nyetablerad sågverksarbetsmarknad gjorde dessa män känsliga för de konjunktursvängningar som näringsstrukturens omorientering från jordbruk till industri förde med sig, vilket kan ha utlöst nödkriminalitet. Förutom dem som försörjde sig inom sågverkssektorn, återfinns främst lärlingar och sjömän här. De är kända för att röra sig mellan städer och hamnar och ingick i en arbetarkultur, där man inte spottade i glaset precis.⁴³

Den näst mest utmärkande socialgruppen (socialgrupp 6b) består av jordbruksarbetare som torpare och drängar. I likhet med hantverkarna, som också träder fram i Figur 3 (socialgrupp 5), efterfrågades deras färdigheter allt mindre i takt med industrialiseringen. De tvingades därför i ökad utsträckning till växande fabriker och städer där det inte alltid var så lätt att få stadig anställning i unga år. Pauperiseringsprocessen på landsbygden och svårigheterna att komma över en egen jordlott där, gav dock bond- och torparsönerna lite att välja på och som dräng kunde man inte gå hela livet. Forskningen har noterat en konflikt mellan dem som tillhörde den gamla stadshantverkarkulturen och kapitalismens första generation av industriarbetare, ofta med rötterna på landet.⁴⁴ Successivt tog de senare över gator och torg, där gesäller och lärlingar tidigare dominerat. Till och med kvinnor började ju synas och verka där. Traditionell hantverkarkultur fick plötsligt trängas med den brokiga kultur olika arbetargrupper och inflyttare formerade sig kring i staden. Av den sociala differentiering och konkurrens om det offentliga rummet som följde, uppstod ofta tumult som genererade kriminalitet. Det är inte omöjligt att ett liknande scenario utspelade sig i 1860- och 70-talets Sundsvall och förklarar en del brott, som de unga männen inom dessa mer framträdande socialgrupper gjorde sig skyldiga till.

En titt på brottslingarnas fäder visar att deras socialgrupps-tillhörighet inte avviker dramatiskt från den gängse socialstrukturen bland de berörda församlingarnas manliga befolkning. Det finns inte fog för att påstå att brottslingarna enbart rekryterades från samhällets bottenkikt. Socialgrupp 5 utmärker sig återigen, där t.ex. skomakare, skräddare och gesäller återfinns och troligen var del i den hantverkarkultur som omtalas ovan.⁴⁵ Det verkar som om just deras ungar råkar i konflikt med lagen. Det gäller också barn till de båtsmän som ingår i samma socialgrupp. I likhet med indelta soldater tjänstgjorde de tidvis i flottan samtidigt som de förfogade över en jordlott, precis som Lars Löfblads fader en gång gjort. Vid tjänstgöring lämnades hustrun ensam att sköta både barn och jordbruk, sannolikt en besvärlig situation ur såväl försörjnings- som fostranssynpunkt.⁴⁶

Sammanfattande slutdiskussion – det kollektiva porträttet av unga brottslingar

Det kollektiva porträttet genererar flera perspektiv på unga brottslingar i 1800-talets Sundsvallsområde. För det första var förvånansvärt många av dem rotade i regionen, ett resultat som ifrågasätter den långlivade myten om att rot- och rastlösa migranter dominerar de kriminellas skara. Under industrialiseringen dominerar förvisso unga individer regionens inflyttarskaror, särskilt de som gick mot Sundsvall, men nykomlingarna kan inte klandras för alla arresteringarna eftersom traktens egna barn låg bakom långt mer än hälften av dem.

För det andra förfogade brottslingarna över ett omfattande föräldranätverk p.g.a. sin ungdom och regionala förankring. Ungefär två av tre arresterade kunde luta sig mot en social resurs som brukar tolkas positivt, men denna tillgång förefaller varken ha skyddat dem från brottets bana eller ha garanterat en informell kontroll som uppmuntrat till laglydighet. Nät-

verket tycks ha utgjort en bräcklig buffert, många gånger för att bara en förälder, oftast modern, funnits till hands.

För det tredje nyanserar det kollektiva porträttet bilden av att brottslingar främst rekryterades från samhällets bakgård. Analysen av brottslingarnas egna yrken och deras fäders sysselsättning visar att dessa inte avviker dramatiskt från den generella sociala strukturen i regionen med undantag för några yrkesgrupper, där särskilt hantverkare, båtsmän och sjömän framträder. De är kända för att föra ett kringflackande och supigt leverne. De befann sig ofta på resande fot eller i tjänst långt ifrån hustru och barn. Precis som bräckligheten i familjenätverkets kvalitet har detta sannolikt föranlett försörjningssvårigheter och en otrygg uppväxt, som återspeglas i barnens kriminella beteende senare i livet. Ur försörjningssynpunkt är förstas ungdomar sårbara, eftersom de inte hunnit etablera sig på arbetsmarknaden, något som också kan ha föranlett en nödkriminalitet. Spår av en kriminell klass, möjligen präglad av urban normlöshet, utanförskap och ekonomisk misär visar sig dock, och främst bland återfallsbrottslingarna i Sundsvalls stad.

Sist men inte minst domineras det kollektiva porträttet av män. Andelen kvinnliga brottslingar nådde en blygsam nivå strax över tio procent. De förväntningar som följde med det kvinnliga könet begränsade dem också kriminellt sett även om nya försörjningsmöjligheter och reformer ökade deras svängrum i den offentliga sfären, där de syntes alltmer under 1800-talets andra hälft. Undersökningen stödjer forskning som menar att kvinnor var införstådda med de normer de hade att följa och ogärna satte sin heder på spel. Deras specifika stöldbenägenhet kan sannolikt förklaras av lägre löner, en högre grad av inflyttningsbakgrund och brist på föräldranätverk, som kunde ha stöttat dem när nöden infann sig. Uppträdde den i form av ett oäkta barn drabbade den enbart kvinnorna.

Trots att brottsorsakerna inte är uttalade i fångrullorna kan vi mot bakgrund av dem och kyrkoböckernas "signalement" av förövarna och deras demografiska erfarenheter, få en klarare uppfattning om varför åtminstone 406 unga individer uppvisade ett kriminellt beteende i 1800-talets omvälvande Sundsvallsregion. Det kollektiva porträtt som avtecknats här gäller förvisso inte samtliga unga brottslingar som arresterades under perioden, eftersom alla som häktades inte var skrivna i regionen och därför inte återfinns i kyrkoböckerna. Porträttet kan ingalunda avfärdas för det. Under lång tid har bilden av brottslingen dominerats av fattiga och utslagna individer i sällskap med vilsna migranter som inträtt brottets bana på främmande mark. Den här undersökningen visar att unga kriminella tvärtom hade liten erfarenhet av flyttningar men stor tillgång till familjenätverk tack vare sin regionala förankring. De tillhörde inte nödvändigtvis de allra fattigaste befolkningslagren även om en socioekonomisk nöd av olika slag stimulerade brott. Dessa resultat kan därför utmana den gängse bilden av brottslingen och nyansera orsakerna till kriminella beteenden.

Avslutningsvis infinner sig nog frågan vad som hände efter brottet. De allra flesta hade ju många år framför sig och man kan fundera över om de kom på fötter igen eller blev brännmärkta för livet. Om det kan kyrkoböckerna också berätta. Även om Lars Löfblad inte lyckades lösa sina problem med vare sig familj eller rättvisa, överlevde han faktiskt de flesta av dem. Han dog 1894 sjuttio år gammal.

Noter

- 1 Denna artikel är en uppföljning av min artikel Mycket väsen för ringa ting i *Oknytt* 2006:1–2, 14–68.
- 2 All demografisk information om Lars Löfblad och hans familj är hämtad ur DDB:s kyrkoböcker där varje individ äger ett personnummer (DDB-identitet) som för Lars Löfblads är 824001130. DDB-ID (Michael Löfblad, fadern) 794001109; DDB-ID (Anna Jonsdotter, modern) 791000920; DDB-ID (Erica Åslund, Lars Löfblads första hustru) 828002111. Beträffande Lars Löfblads brott, se Fångrullor, Västernorrlands kronohäkte, 1846-06-03, 1849-02-26; Medelpads kronohäkte, 1850-05-22.
- 3 Familjens understödsbehov återfanns i samband med fattigvårdsstudier inom Krisbiografiprojektet, se Drugge & Vikström 2003; Sockenstämmoprotokoll, Tuna församling, 1844-04-28, 1847-04-25.
- 4 Drugge & Vikström 2003; Sockenstämmoprotokoll, Tuna församling, 1854-11-05, 1855-05-06, 1864-08-12, 1864-09-11, 1865-02-05, 1866-08-12, 1866-08-26, 1867-02-17, 1867-06-07, 1868-10-06/15, 1869-10-17.
- 5 DDB-ID (Anna Cajsa Löfblad) 852001458, Fångrullor, Västernorrlands kronohäkte, 1869-07-07.
- 6 Hur bl.a. sockenstämma och fjärdingsmän assisterade den dåtida strafflagstiftningen, se Vikström 2006.
- 7 DDB-ID (Margareta Eriksson) 829002082, Sockenstämmoprotokoll, Tuna församling, 1870-11-18, 1872-01-06/21, 1872-04-28.
- 8 DDB-ID (Erik Michael Löfblad) 854003234, Fångrullor, Västernorrlands kronohäkte, 1875-03-05, 1875-11-02, 1877-03-06, 1877-12-28, 1878-01-08, 1879-05-26.
- 9 DDB-ID (Anna Cajsa Löfblad) 852001458, Fångrullor, Västernorrlands kronohäkte, 1870-05-31.
- 10 Följande artikel grundar sig på ett större forskningsprojekt, Krisbiografier: Krisers uppkomst och hantering under 1800-talet sett ur ett livsförlopp och tidsgeografiskt perspektiv, finansierat av Riksbankens Jubileumsfond och lett av professor Ulf Drugge, Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap, Högskolan i Kalmar. Resultaten har offentliggjorts i konferens- och tidskriftssammanhang, se Drugge & Vikström 2003; Vikström 2004; Vikström 2006. I det tidsödande arbetet med att studera fångrullor och sockenstämmoprotokoll, registrera arresterade individer och identifiera dem i

- DDB:s kyrkoboksmaterial, har Ulf Drugge svarat för en stor och värdefull arbetsinsats.
- 11 Eftersom domböckerna gick upp i rök då Sundsvall brann 1888 har fångrullor använts. Förutom Sundsvalls stad ingår församlingarna Alnö, Njurunda, Skön, Timrå och Tuna i undersökningen. Åldersintervallens lämplighet (15–25 år) kan diskuteras men i 1800-talets Sverige inföll ungdomsperioden med konfirmationen i 14–15-årsåldern och man gifte sig i genomsnitt inte förrän i 27–28-årsåldern. Jacobsson 2000, 111ff; Lundh 1997; Mitterauer 1991. Som idag var individer under 15 år inte straffmyndiga. Det förekom dock lindrigare straff för dem under 18 år. Drugge & Lindgren 2001, 188–190; Joutsen 1993, 604f; Kumlien 1994, 39–61.
 - 12 För mer information om DDB:s kyrkoböcker, datoriseringen och tillförlitligheten av dem, se DDB:s hemsida (www.ddb.umu.se). Där finns det möjlighet att utan kostnad titta på 1800-talets Tunabor.
 - 13 Dessutom varierar brottsdefinitioner över tid. Joutsen 1993, 602–605; Nilsson 2002, 374f; von Hofer 1985, 2:3, 3:4; Österberg 1991.
 - 14 Barn- och ungdomsbrottslingar förr uppmärksammas i viss utsträckning i Horgby 1986, 179–187; King 1998; Taussi Sjöberg 1981, 106ff, 135–146. I början av 1990-talet kom två utmärkta essävolymerna som behandlar ungdomsbrottslighet från internationell och historisk horisont, se Hess & Clement 1990–1993. Ungdomar har även diskuterats i relation till grövre brottslighet, se Drugge & Lindgren 2001, 185–249; Ylikangas 1985, 126 ff.
 - 15 Graff 1977; Greenberg 1991. Graff lanserade begreppet *collective portrait* men både han och Greenberg argumenterar för att studera brottslingarnas demografiska attribut och bakgrund istället för att analysera kriminalstatistik eller enstaka brottskarriärer. Tillgängligt källmaterial möjliggör dock sällan liknande analyser. Svensk kyrkobokföring utgör ett undantag men utan DDB:s digitalisering hade länkningsarbetet varit tidsödande. Några pionjärinsatser finns, se t.ex. Berlanstein 1979, 531–552; Taussi Sjöberg 1986, 26 ff; Vejbrink 1982.
 - 16 Svårigheter att identifiera fångrullornas brottslingar i kyrkoböckerna har begränsat antalet fall möjliga att studera. Om brottslingarna inte registrerat sin vistelse hos regionens församlingspräster, vilket bl.a. säsongarbetarna var kända för, finns inga noteringar om dem i kyrkoböckerna. Ibland är informationen i fångrullorna otillräcklig för att en länkning till kyrkoböckerna ska lyckas, det kan t.ex. gälla ofullständiga uppgifter om namn och födelsedata. Dessutom upp-

- gav de som fängslades ibland falska data. Råder oklarheter om personens identitet har denne utgått ur studien. Individer med registrerad närvaro i kyrkoböckerna, och många gånger en regional bakgrund, är därför något överrepresenterade i studien. Bland samtliga 406 identifierade brottslingar var bara fyra procent gifta vid arresteringen. För undersökningsområdet och perioden 1840–1880 lagfördes i fångrullorna totalt 714 brott begångna av 15–25-åringar. Dessa brott diskuteras närmare i Vikström 2006.
- 17 Vikström 2006.
 - 18 Som återfallsbrottsling räknas här de som under undersökningsperioden begick två eller flera brott innan de hunnit fylla 25 år. Ungefär samma andel återfanns bland brottslingar i 1860- och 70-talets Västernorrland, se Taussi Sjöberg 1981, 136–148.
 - 19 Boritch 2005; Horgby 1986, 187–201, 241–243; Tobias 1967; Sundin 1994; Taussi Sjöberg 1981, 137–148.
 - 20 Jfr. Horgby 1986, 129–162; Ylikangas 1985, 68–72, 80–82; Sundin 1994, 87 ff; von Hofer 1985, 1:4 f, 2:5 ff, 3:7.
 - 21 Fuchs 1990, 282f.
 - 22 Forskningen i och utanför Sverige har i ökad utsträckning uppmärksammat kvinnors kriminalitet, se t.ex. Boritch 1997; Frank 1996; Lindgren 1998, 86–92; Lindstedt Cronberg & Österberg 2005; Taussi Sjöberg 1982; Zedner 1991.
 - 23 Inom forskningen avses i regel registrerad brottslighet. Bortom den finns ett mörkertal (dold/faktisk brottslighet), se Horgby 1986, 167 ff, 208 ff; Nilsson 2002, 381–383; von Hofer 1985, 3:2; Österberg 1991, 67.
 - 24 Det finns belägg för att kvinnors brott mer än mäns ägde rum i just närmiljön, se t.ex. Horgby 1986, 183.
 - 25 Daun 1982, 36 ff; Horgby 1986, 229 f.
 - 26 Briggs m.fl. 1996, 183 ff; Frank 1996, 544 ff; Lindgren 1998, 86–92; Taussi Sjöberg 1982, 137 ff.
 - 27 Lindgren diskuterar teorier om kvinnans ökade synlighet i samhället och dess följder för hennes kriminalitet. Kvinnors emancipation manifesterad i en ökad bilkörning har lett till att även de, som männen, fällt för fortkörning och rattfylla, se Lindgren 1998, 89. Den ofentliga respektive privata sfären och dess koppling till män och manlighet respektive kvinnor och kvinnlighet accentuerades under 1800-talet och har särskilt diskuterats av genushistoriker, se Vik-

- ström 2003, 254ff; Scott 1988; Rendell 1991; Kerber 1988; Davidoff & Hall 1994; Janssens 1997.
- 28 Widerberg 1980, 53–72.
- 29 Horgby 1986, 183; Taussi Sjöberg 1982, 155 f.
- 30 Vikström 2003, 253–263.
- 31 DDB-ID (Clara Margareta Eklund) 859003181, Fångrullor, Sundsvalls kronohäkte, 1879-06-12; DDB-ID (Cajsa Wikholm) 852001238, Fångrullor, Västernorrlands kronhäkte, 1872-03-12.
- 32 Inger 1983, 162f; Björnfot & Taussi Sjöberg 1980, 320–338.
- 33 Vart fjärde levande fött barn var utomäktenskapligt i 1870-talets Sundsvall. Vikström 2003, 220; Brändström 1997, 13.
- 34 Om varje individ i fångrullorna återfunnits i kyrkoböckerna hade andelen inflyttare varit större, men knappast dominerat över dem som ägde en regional förankring. Detta förklaras även av de lagförda unga ålder. Många hade inte inlett sin flyttningskarriär, något som ofta tillhörde livscykeln bland pigor och drängar innan giftermål, se Vikström 2003, 31–33, 82 ff. En stark lokalförankring återfanns också bland unga franska 1800-talsfångar, se Berlanstein 1979, 537. Bland Västernorrlands unga fångar var något över 40 procent födda och drygt 30 procent mantalsskrivna utanför länet, se Taussi Sjöberg 1981, 136.
- 35 Under senare år har sociala nätverks etablering och funktion intresserat historieforskningen som bl.a. kunnat visa att migranter i städer inte alls var så ensamma som man trott. Nätverk följde ofta med, eller fanns redan på plats, dit man flyttade och var viktiga tillgångar i anpassningsprocessen på den nya destinationen. Se Vikström 2003, 33, 104 ff; Engberg 2005, 34 ff, 248–267; Janssens 1993, 1–30; Laslett 1988.
- 36 Det nätverk som här verifieras måste ses som en minimiindikator på brottslingarnas sociala relationer. I kyrkoböckerna framkommer endast makar, föräldrar, barn och syskon. Grannkontakter kan svårigen kartläggas också p.g.a. svårigheten i att bedöma kvaliteten av liknande relationer. Ibland anar man att kontakter mellan brottslingarna fanns, om fångrullorna t.ex. gör gällande att de häktats samma dag, hamnat i samma arrest och gripits för liknande förseelser.
- 37 Samma otillräckliga typ av familjenätverk har påträffats hos fattigvårdstagare i både Sundsvalls- och Skellefteåregionen, se Drugge &

- Vikström 2003; Engberg 2005, 248–267. I sin studie av Härnösands-fängelsets fångar förekommer några individfall som visar att svåra hemförhållanden präglade deras uppväxt, se Taussi Sjöberg 1986, 26–40. En tredjedel av dem som var 18 år eller yngre saknade sin fader när de dömdes under tidigt 1900-tal i Norrköping, se Horgby 1986, 179–204. Jfr. även Pierre Bourdieu's sociokulturella kapital som vi bär med oss sedan barnsben och som påverkar våra framtida livsbanor, se Bourdieu 1994, 247–310.
- 38 Det tillhörde emellertid inte ovanligheterna att mista en eller båda föräldrarna i tidig ålder i 1800-talets Sverige, särskilt inte i urbana och industriella områden där hygienien inte var den bästa, se Edvinsson 1992. Att föräldrar saknades och många kom från svåra hemförhållanden framgår i studier av franska ungdomsbrottslingar, se O'Brien 1982, 115, 145–148. Andra studier hävdar dock att unga kriminella ingalunda utgjordes av övergivna eller föräldralösa ungdomar, se Fuchs 1990, 280ff, Berlanstein 1979, 536.
- 39 Andelen gäller de fall där information om individernas börd finns (263 av 406 fall) och där alltså 39 var födda utom äktenskapet, enligt kyrkoböckerna. Ingen markant ökning ägde rum i och med industrialiseringen.
- 40 DDB-ID (Selma Wallmark) 862002185, Fångrullor, Sundsvalls kronohäkte, 1879-05-24. En polisrapport i lokalpressen lämnade mer detaljerad information runt hennes stöld, se *Sundsvalls Tidning* 1879-06-19; Vikström 2003, 246 ff.
- 41 Detta diskuteras och refereras det utförligare till i Vikström 2006.
- 42 Eftersom brottslingarna p.g.a. sin unga ålder inte hunnit särskilt långt i sin karriär, och per automatik skulle hamna i botten av den sociala skalan, får fäderna indikera deras sociala bakgrund. De flesta forskare är eniga om att ekonomiska resurser påverkar vårt livsförlopp men frågan om vad som ska indikera individers status har diskuterats. För en översikt, se Vikström 2003, 49f, Edvinsson 1992, 39–43; Fredriksson 1980.
- 43 Magnusson 1998, 11–56, 251–345; Edgren 1988.
- 44 Schneider 1980, 3–5, 40–52, 135–139; Monkkonen 1981, 550 f; Österberg 1991, 80.
- 45 En undersökning visar att en oväntat varierad socioekonomisk bakgrund återfanns bland unga män som fängslades i 1800-talets Frankrike även om arbetare dominerar, se Berlanstein 1979, 537.
- 46 Furuhausen 1996; Dunge 1982.

Käll- och litteraturförteckning

Opublicerade källor

Demografiska Databasen, Umeå universitet

Digitaliserade kyrkoböcker 1800–1892, Sundsvallsregionen.

Forskningsarkivet, Umeå universitet:

Fångrullor 1840–1880 över individer (15–25 år) arresterade i Medelpads kronohäkte, Sundsvalls stadshäkte, Västernorrlands länsfängelse, Härnösands och Västernorrlands läns kronohäkte, Härnösands stadshäkte, och dessutom födda eller boende i följande församlingar: Alnö, Njurunda, Skön, Sundsvall, Timrå och Tuna.

Sockenstämmoprotokoll, Tuna församling, 1844–1847, 1854–1869.

Publicerade källor

Sundsvalls Tidning, 1879, Universitetsbiblioteket, Umeå universitet.

Litteratur

Berlanstein, L. Vagrants, Beggars and Thieves: Delinquent Boys in Mid-Nineteenth Century Paris. *Journal of Social History* 1979:Vol.12.

Björnfot, B. & Taussi Sjöberg, M. Ensamma med skammen: Barnamörderskor i Västernorrland 1861–1890. *Historisk tidskrift* 1980:Nr. 3.

Brändström, A. Utomäktenskaplighet och sociala nätverk: Sundsvall 1800–1895. T. Ericsson & Guillemot, A. (Red.). *Individ och struktur i historisk belysning: Festskrift till Sune Åkerman*. Umeå 1997.

Boritch, H. *Fallen Women: Female Crime and Criminal Justice in Canada*. ITP Nelson 1997.

Boritch, H. The Criminal Class Revisited. *Social Science History* 2005:Nr.1.

Bourdieu, P. *Kultursociologiska texter: I urval av Donald Broady och Mikael Palme*. Stockholm 1994.

Briggs, J. Harrison, C., McInnes, A. & Vincent, D. (Red.). *Crime and Punishment in England: An Introductory History*. London 1996.

Daun, Å. *Egennyttan och det sociala medlemskapet*. Stockholm 1982.

Davidoff, L. & C. Hall. *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780-1850*. London 1994.

Drugge, U. & Lindgren, S. *Med dödlig utgång: Om grova våldsbrott och sociala former i 1800-talets Sverige*. Umeå 2001.

Drugge, U. & Vikström, L. The Causes and Characteristics of Individuals in Crisis: Determinants and Socio-Demographic Characteristics of People Needing Poor Relief in an Area and Century of Change, the Sundsvall Region 1800–1880. Opublicerat paper, Social Science Histo-

- ry Association (SSHA) Conference, Baltimore, USA, November 2003.
- Dunge, M. *Båtsmän: En etnologisk undersökning om båtsmännens villkor i två socknar i Blekinge i början av 1800-talet*. Göteborg 1982.
- Edgren, L. *Lärling — gesäll — mästar: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Lund 1988.
- Edvinsson, S. *Den osunda staden: Sociala skillnader i dödlighet i 1800-talets Sundsvall*. Umeå 1992.
- Engberg, E. *I fattiga omständigheter: Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet*. Umeå 2005.
- Foucault, M. *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*. Lund 1987.
- Frank, S.P. Narrative within Numbers: Women, Crime and Judicial Statistics in Imperial Russia, 1864-1913. *The Russian Review* 1996:Nr.4.
- Fredriksson, G. Social förändring eller historisk förändring: En studie av svensk socialhistoria. *Häften för kritiska studier* 1980:Nr.1.
- Fuchs, R.G. Juvenile Delinquents in Nineteenth-Century France. I Hess, A.G. & Clement, P.F. (Red.). *History of Juvenile Delinquents: A Collection of Essays on Crime Committed by Young Offenders, in History and in Selected Countries*. Volume 1. Aalen 1990.
- Furuhagen, B. *Berusade bönder och bråkiga båtsmän: Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet*. Stockholm 1996.
- Graff, H.J. Crime and Punishment in the Nineteenth Century. *Journal of Interdisciplinary History* 1977:Nr.7.
- Greenberg, D.F. Age, Crime, and Social Explanation. *American Journal of Sociology* 1991:Nr.1.
- Hess, A.G. & Clement, P.F. (Red.). *History of Juvenile Delinquents: A Collection of Essays on Crime Committed by Young Offenders, in History and in Selected Countries*. Volume 1-2. Aalen 1990-1993.
- Hofer, H. von. *Brott och straff i Sverige: Historisk kriminalstatistik 1750-1984*. Stockholm 1985.
- Horgby, B. *Den disciplinerade arbetaren: Brottslighet och social förändring i Norrköping 1850-1910*. Stockholm 1986.
- Inger, G. *Svensk rättshistoria*. Lund 1983.
- Jacobsson, M. "Att blifva sin egen": Ungdomars väg in i vuxenlivet i 1700- och 1800-talets övre Norrland. Umeå 2000.
- Janssens, A. *Family Time and Social Change: The Household as a Process in an Industrializing Society*. Cambridge 1993.
- Janssens, A. The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? *International Review of Social History*, Supplement 1997:Vol.42.
- Joutsen, M. Treatment, Punishment, Control: Juvenile Delinquency in Scandinavia. I Hess, A.G. & Clement, P.F. (Red.). *History of Juvenile Delinquents: A Collection of Essays on Crime Committed by Young Offenders*,

- in History and in Selected Countries*. Volume 2. Aalen 1993.
- Kerber, L. Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History. *Journal of American History* 1988:Vol.75.
- King, P. The Rise of Juvenile Delinquency in England 1780–1840: Changing Patterns of Perception and Prosecution. *Past and Present* 1998:Nr.160.
- Kumlien, M. *Uppfostran och straff: Studier kring 1902 års lagstiftning om reaktioner mot ungdomsbrott*. Lund 1997.
- Laslett, P. Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-industrial Europe: A Consideration of the 'Nuclear-hardship' Hypothesis. *Continuity and Change* 1988:Vol.3.
- Lindgren, S-Å. *Om brott och straff: Från sociologins klassiker till modern kriminologi*. Lund 1998.
- Lindstedt Cronberg, M. & Österberg, E. *Kvinnor och våld: En mångtydig kulturhistoria*. Lund 2005.
- Lundh, C. The World of Hajnal Revisited: Marriage Patterns in Sweden 1650–1990. *Lund Papers in Economic History* 1997:Nr.60.
- Magnusson, L. *Den bråkiga kulturen. Förläggare och smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*. Stockholm 1998.
- Mitterauer, M. *Ungdomstidens sociala historia*. Göteborg 1991.
- Monkkonen, E.H. A Disorderly People? Urban Order in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *The Journal of American History* 1981:Nr.3.
- Nilsson, R. 'Med hvarje år öka ju antalet af dessa unga brottslingar ...' I Andersson, I., Johansson, K. & Lindstedt Cronberg, M. (Red.). *Tid och tillit: En vänbok till Eva Österberg*. Stockholm 2002.
- O'Brien, P. *The Promise of Punishment: Prisons in Nineteenth-Century France*. Princeton U.P. 1982.
- Rendell, J. Nineteenth Century Feminism and the Separation of Spheres: Reflections on the Public/Private Dichotomy. I Andreassen, T. et.al. (Red.). *Moving On: New Perspectives on the Women's Movement*. Aarhus 1991.
- Schneider, J.C. *Detroit and the Problem of Order, 1830–1880: A Geography of Crime, Riot, and Policing*. Lincoln, Nebraska 1980.
- Scott, J. W. *Gender and the Politics of History*. New York 1988.
- Sundin, J. Den farliga klassen – fanns den? Om bråkiga borgare i den förindustriella staden. I Björnsson, A. (Red.). *Vad våldet har skapat: Om brott och straff i svensk och europeisk historia*. Stockholm 1994.
- Taussi Sjöberg, M. *Brott och straff i Västernorrland 1861–1890*. Umeå 1981.
- Taussi Sjöberg, M. Utslagna kvinnor i bondesamhället. I Åkerman, S. (Red.). *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Umeå 1982.
- Taussi Sjöberg, M. *Dufvoans fångar: Brottet, straffet och människan i 1800-talets*

- Sverige. Stockholm 1986.
- Taylor, D. *Crime, Policing and Punishment in England, 1750–1914*. Basingstoke, Macmillan Press, 1998.
- Tobias, J.J. *Crime and Industrial Society in the Nineteenth Century*. London 1967.
- Vejbrink, M. En kontrollerad brottsling som historiskt fenomen. I Åkerman, S. (Red.). *Kontroll och kontrollerade: Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Umeå 1982.
- Vikström, L. *Gendered Routes and Courses: The Socio-Spatial Mobility of Migrants in Nineteenth-Century Sundsvall, Sweden*. Umeå 2003.
- Vikström, L. Juvenile Delinquency and the Socio-Demographic Characteristics of Youths Committing Crimes in an Area and Century of Change: The Sundsvall Region, Sweden, 1840–1880. Opublicerat paper, European Social History Conference (ESSHC), Berlin, Tyskland, mars 2004.
- Vikström, L. Mycket väsen för ringa ting! Ungdomsbrottens utveckling i Sundsvallsregionen 1840–1880. *Oknytt* 2006:1–2.
- Widerberg, K. *Kvinnor, klasser och lagar 1750–1980*. Stockholm 1980.
- Ylikangas, E. *Knivjunkarna: Våldskriminalitet i Sydösterbotten 1790–1825*. Helsingfors 1985.
- Zedner, L. *Women, Crime and Custody in Victorian England*. Oxford 1991.
- Österberg, E. Kontroll och kriminalitet i Sverige från medeltid till nutid. *Scandia* 1991:Nr.1.

Recensioner

Nagur Bibelteksta på jamska. Red. Bo Oscarsson. Jengel. Östersund 2005.

Vi jämtar kan nu läsa några utvalda bibeltexter skrivna på vårt eget tungomål, jämtska. Fem jämtar från olika orter i landskapet har i fem år arbetat med översättningen: Berta Magnusson från Hamnerdal, Sigurd Ottergård från Lit, Per Hellby från Alsen, Herbert Sjödin från Lit och Harry Byberg från Frostviken. Utöver dessa fem har Carl-Göran Ekerwald, som idégivare och inspiratör, varit inblandad i projektet genom att göra en råöversättning av vissa texter från grekiska. Därmed får man en från originalspråket närmare och direktare översättning, och därmed underlätta valet av jämtska ord och ange alternativa tolkningar.

Att de fem översättarna till jämtska kommer från olika delar av Jämtland medför att olika former av jämtskan kommer till tals i de skilda texterna. Var och en har, enligt Harry Byberg, sjungit efter sin näbb. Dessa fem näbbers olika sång kommer bland annat till uttryck i översättningen av ordet lärjungarna. Någon skriver lärjungan, några skriver lerpöjkan och några skriver disiplan. Olikheter-

na visar sig också där två översättare delvis översatt samma text, som Matteus 4:36–39 och Matteus 27:3–10. Beträffande Matteus 27 är de båda översättningarna till jämtska även gjorda utifrån olika svenska översättningar: 1917 års bibelöversättning och Carl-Göran Ekerwalds översättning från grekiska. Vers 5, då Judas ångrar sig och lämnar tillbaka silvermynten, ser i de båda versionerna ut enligt följande: "Då kaste n sölvshlantan ti temple å gjekk. Saan gjekk n sta å hängt se." och "Då kaste n sölvshlantan ti Temple å drog se una å ga se ivæig bort å hängt opp se." Två sätt att säga samma sak, den ena mer rakt på, den andra lite mer omständlig.

Resultatet av översättningen är över lag synnerligen lyckat. De jämtska bibeltexterna känns på samma gång mycket jordnära och mycket högtidliga. Jordnära eftersom de är skrivna med de ord vi jämtar alltid hört omkring oss. Högtidligt när dessa ord används i ett för oss nytt sammanhang. Vi som inte ens fick använda jämtska i skolan, nu är det fint nog för kyrkan.

Ett extra plus till denna utgåva är CD:n med inläsningar av drygt

hälften av de översatta texterna. Min egen favorit är skapelseberättelsen med dess repetitiva inslag som i den lågmälda jämtska uppläsningen försätter lyssnaren (i detta fall mig) i ett närmast meditativt tillstånd. De allra första orden lyder: Te begynn mä skapa Gud himmeln å jola. Å jola va öde och tom; de va mårrt överahllt å n gussvinn drog öve vattnen.

Tala om att skapa stämning och läs- och lyssnarglädje. Originalversionen och de många översättningarna därefter har gett förutsättningarna. De jämtländska översättarna har gett oss texten skriven och uppläst med våra egna jämtska ord.

Solbritt Hellström

Gerda Helena Lindskog. Vid svenskhetens nordliga utposter: Om bilden av samerna i svensk barn- och ungdomslitteratur under 1900-talet. BTJ Förlag. Lund 2005.

Det är ett angeläget och synnerligen underutforskat område som behandlas av bibliotekarien och kulturskribenten Gerda Helena Lindskog. Bilden av samer i barn- och ungdomslitteratur har endast figurerat som ett perifert tema i tidigare forskning. Nu får detta om-

råde en huvudroll, där inte minst författarens heltäckande bild av ett drygt sekels produktion imponerar. Det är ett omfattande och krävande arbete; i studien ingår inte mindre än 135 verk. En lång rad kända och mindre kända författare passerar revy, som till exempel Laura och Rosa Fitinghoff, Selma Lagerlöf, Valdemar Lindholm, Kai Söderhjelm, Per Westerlund, Harald Victorin, Viola Wahlstedt, Gunnar Rönn och Örjan Persson. Gemensamt för alla författare är att de är svenskar, sörlänningar eller norrlänningar, som alla skildrar samerna och samisk kultur och liv i ett utifrånperspektiv. Några verk av samiska författare som på svenska skrivit om samerna i barn- och ungdomsböcker finns det enligt Lindskog inte, varför det blir ett märkligt enhetligt perspektiv i de studerade verken.

De studerade författarna skildras alla i mer eller mindre ingående personporträtt, liksom många andra personer med betydelse för synen på samerna och den svenska samepolitiken. De utgör ett myller av personer som Lindskog levandegör och låter träda fram. Tidsramen är 1900-talet, om än det är ett långt 1900-tal som sträcker sig mellan 1886 och 1995, som författaren delat in i två halvkor med brytpunkt vid seklets mitt. Huvuddelen av böckerna utkom

före 1970-talet, vilket också präglar framställningen, där den första halvan av 1900-talet skildras mer ingående. Den roll som samerna spelar varierar från huvudpersoner till perifera bifigurer, i det senare fallet ofta som en exotisk krydda i den vilda naturen.

Många olika teman får sin behandling i böckerna, såsom samernas skolgång, som spelar en framträdande roll i många av de tidigare författarnas verk, samer utan reinar, rasfrågan och rasism, relationen mellan samer och nybyggare, religion och spritmissbruk. Alla dessa teman vävs skickligt ihop till en helhet av Lindskog. I sin analys framhåller hon att "lapp" synen är dominerande under den första halvan av 1900-talet, då samerna får representera det exotiskt främmande och där kopplingen mellan samisk kultur och renskötsel är tydlig. De första tre decennierna av denna period dominerades av kvinnliga författare som lade tonvikten på vardagsberättelser och fattigdomskildringar, medan slutet av perioden dominerades av män och äventyrs-kildringar. Gemensamt för hela perioden är de schablonmässiga personteckningarna. Under den andra halvan av 1900-talet ökar kravet på realism i barn- och ungdomslitteraturen och på att skildringarna skulle vara faktaba-

serade. Samerna skildras nu inte i lika idylliserande tongångar och fokus ligger oftare på samhällsproblem i samtiden, där integreringen av samerna i samhället, samepolitikens reformering, renskötselns rationalisering och modernisering och de ökande intrången på renbetesmarkerna i form av till exempel vattenregleringar och skogsindustrin får ett ökat utrymme. Penseldragen blir här något glesare vilket hänger samman med det mer begränsade antalet verk som kommer ut efter 1970. Även analysen av samebilden blir något mindre tydlig, och här hade Lindskog med fördel kunnat använda sig av Ulf Mörkenstams utmärkta analys av bilden av samerna i svensk samepolitik i avhandlingen *Om "Lapparnes privilegier"* (1999) för att tydliggöra vissa drag. Eftersom Mörkenstam studerar samma tidsperiod som författaren hade en sådan jämförelse även kunnat fördjupa analysen i dess helhet.

Lindskogs ambition sträcker sig dock djupare än att enbart skildra samebilden i litteraturen. Studien placeras även in i flera kontexter, en är det kring sekelskiftet 1900 framväxande moderna svenska samhället med dess strömningar av nationalism, naturromantik och vurm för det orörda nordliga. Här framträder även Norrlandsbilden och dess plats i det svenska na-

tionsbygget. En annan är barn- och ungdomsboksgenren, vars bakgrund och utveckling skildras och där sameskildringarna får sin position. En tredje är samisk historia och utvecklingen av den svenska samepolitiken – vilket även kopplas till synen på minoriteterna i norr – där både äldre och samtida utveckling skildras. Den äldre historien ger en bakgrund till de historiska perspektiven i vissa av de studerade verken, den samtida visar den verklighet samerna levde i under den period som står i fokus för undersökningen och som behandlades i många av böckerna. Skildringen av den svenska samepolitiken är ömsom detaljerad, inte minst skolfrågan skildras ingående, ömsom översiktlig och förenklad. Det senare har dessvärre lämnat utrymme för vissa felaktigheter – till exempel skedde den ryska stängningen av den svensk-finska gränsen för renbetning 1889 och inte 1883, och 1883 års svensk-norska lag som reglerade den gränsöverskridande renskötseln mellan länderna var inte en ensidig åtgärd från den norska regeringen utan resultatet av mångåriga förhandlingar mellan unionsrikena – men som helhet lämnas ändå en god bakgrundsbild.

Boken är lättillgänglig och intresseväckande och läsaren inspi-

reras att ta del av flera av de böcker som Lindskog behandlar. De många vackra illustrationerna förstärker också detta intryck och inte minst återgivningen av omslagen på flera av de böcker som behandlas bidrar till att fånga stämningen i dessa och tidsandan. Författaren har utfört ett viktigt pionjärbete, som både bör locka till läsning och till fortsatta fördjupade studier inom området.

Patrik Lantto

Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förflutna. Styresholmsprojektet – en monografi. Redaktörer: Gunnel Boström, Leif Grundberg och Tommy Puktörne. Länsmuseet Väster-norrland. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning XXVII. Härnösand 2005.

Styresholms borg i Torsåker, Ångermanland, är det medeltida Sveriges nordligaste befästning och omnämns första gången i ett dokument från 1398. Där talas om "thet slot oc feste Styrisholm, i Angermanneland liggende". Under det stora Engelbrektsupproret 1434 då, för att citera Sveriges förste marxistiske historiker Per Nyström, "utsugarnästena" brann över hela landet, brändes Styresholm sanno-

likt ner i likhet med "syskonborgen" Faxeholm i Söderhamnsfjärden. Men kanske hade Styresholm redan dessförinnan övergivits av sin danske fogde.

I årsboken Ångermanland-Medelpad 1986 skisserades efter ett medeltidssymposium vid Håla folkhögskola ett forskningsprojekt för en arkeologisk undersökning av Styresholm och dess närmaste omgivning. Arkeologin är helt oumbärlig för förståelsen av Norrlands medeltid, eftersom de skriftliga källorna är mer tunnsådda än i Syd- och Mellansverige på grund av landsdelens avsaknad av skriftproducenter som adelsmän och munkar. Projektet har sedan dess genomförts i nära samarbete med folkhögskolan. Det har haft en tvärvetenskaplig karaktär och bedrivits i form av sommarkurser. Ett stort antal människor har varit engagerade: forskare, studenter och intresserade ortsbor. Folkbildningstanken har med andra ord hela tiden varit central. I anslutning till projektet uppförs också varje sommar sedan 1991 ett amatörspele utomhus om mor Märta i Håla och prästen Tobias, som under Engelbrektsupproret byter sida. Projektledningen har bestått av arkeologerna Anders Wallander och Leif Grundberg, historikern Nils Blomkvist och kulturgeografen Jan Stattin. Projektet, som ock-

så visat intresse för Ådalens senare historia, avslutades formellt 1998. Resultatet av de mer än tioåriga utgrävningarna har nu framlagts i en diger volym på 686 sidor.

Ett av de stora namnen inom svensk arkeologi, uppsalaprofessorn Oscar Almgren, skrev 1907 att "Det är blott de stora dragen av Medelpads och Ångermanlands kulturutveckling under hednaten, som man ännu kan framlägga. Men den tid skall nog komma, då man i detalj skall kunna påvisa, på hvilka vägar landet befolkats, när man först börjat uppodla jorden, vid hvilka tider de olika byarna uppstått, huru sammanslutningen till socknar ägt rum, – med ett ord: huru och varför denna bygd blifvit just hvad den är". Mycket har hänt sedan Almgren skrev dessa rader. Inrättandet av en professur i arkeologi vid Umeå universitet 1975 med Evert Baudou som förste innehavare har lett till att Norrlands förhistoria trätt fram i ett klarare och mer oväntat ljus än tidigare. Järnåldersbygderna i Hälsingland, Högomsfältet och Genegården i Själevad har specialstuderats, annat att förtiga. I boken "Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv" 1992 kunde Baudou ge en första sammanfattning av den nya bild av Norrlands forntid som forskningen givit. Viktiga pusselbitar adderas till helhe-

ten i den här anmälda boken om Ådalens arkeologi.

Den inleds med att Jan Stattin i ett par kapitel vidgar perspektivet i tid och rum med en exposé över Ådalens utveckling från nybyggerland till modernt basindustristrikt. Knappast någonting nytt men en god översikt. Böndernas, bondeseglarnas, laxfiskarnas, landsköpmännens, vattensågarnas och järnbrukens Ådalen får sin givna plats, liksom den ständigt levande Ångermanälvens erosion och vattennivåer. Övergången från älv till bred mynningsfjord, unik för Bottenhavet och som kan mätas i den s.k. distalbrantens vandring nedströms, ägnas särskilt intresse. Stattin berör också Ådalen som politisk smältdegel och själva ådalsbegreppet, som inte är alldeles entydigt. Pelle Molins Ådal ovanför Sollefteå, "Guds verk, då han på samma gång log och vredgades" enligt författaren, är något helt annat än det "röda" Industri-Ådalen, som idag främst förknippas med skotten i Lunde 1931. Här kan man tillägga att både myndigheter och sågverkspatroner länge betraktade den infödda arbetarbefolkningen som lojal och föga trakterad av fackföreningar och socialism; för dessa nymodigheter stod utsocknes lösarbetare söderifrån.

Som preludium till Grundbergs

och Wallanders fyra centrala arkeologiska kapitel skisserar Nils Blomkvist projektets frågeställningar och hypotesbatteri. Utgångsfrågorna var två. När uppfördes Styresholm och förstördes det verkligen 1434? Men strategien vidgades snart till att inriktas på framväxten av hela det ångermanländska bygdelagets centralområde. Undersökningslokalen kom att sträcka sig från Faxälvens sammanflöde med Ångermanälven i Långsele till utflödet i Bottenhavet. En Torsåkershypotes formulerades också av Blomkvist, nämligen att den i Hälsingelagens kungabalk omnämnda kungsgården i Kutuby skulle ha legat vid Styresholm och inte som tidigare antagits i Bjärträ. Projektets hypoteser är alltså föredömligt enkla och klara och de kombineras inte med något överlastat teoretiskt skyltfönster som ofta är fallet.

När projektet började var kunskapen om järnåldersbebyggelsen i själva Ådalen splittrad. Leif Grundberg fokuserar i sin inledande artikel, som främst bygger på den sedan 1938 fortgående Fornminnesinventeringen, på den yngre järnåldern och vikingatiden, som utgör den direkta förutsättningen för den medeltida utvecklingen. Mellan Kristi födelse och vikingatiden höjde sig landet tio meter och huvuddelen av den bo-

fasta jordbruksbygden i Ådalen etablerades nu. Pollenanalys avslöjar att kontinuerlig odling med gödslade åkrar inleddes på 500-talet, här och var ännu tidigare. Korn har varit den dominerande grödan. Ortnamn med efterleden -vin emanerar från samma tid och syftar på betesäng, vilket talar för att boskapsskötsel varit huvudnäringen. Namn på ånger (anger) pekar på kulturella kontakter med Sydvästnorge och Trøndelag. De här resultaten är inte uppseendeväckande. Mer spännande blir det när Grundberg kommer in på fynden från järnåldern och vikingatiden.

I samband med undersökning av de medeltida gravarna i Björned, Torsåker, fann projektdeltagarna boplatsslämningar från järnåldern i form av husrester, stolphål, härdgropar m.m. Husen tycks ha varit lerklinade. C-14 analyser visade att boplatsten etablerats redan under äldre järnålder, d.v.s. på 300-400-talet. Kanske har gården i socio-politiskt avseende kommit att tillhöra hövdingen eller "småkung" i Högom som umeåarkeologen Per Ramqvist talar om. Tydligt har människor bott här ända in i medeltiden. En så lång bebyggelsekontinuitet har tidigare inte påträffats i Mellannorrland.

Gravfälten och lösfynden vid Holms säteri och Björkä bruk i

Överlänns socken avslöjar konturerna av en expansiv bygd i Ångermanälvens dalgång under vikingatid. Vapengravskicket, förekomsten av rika gravar även över kvinnor liksom frånvaron av runstenar, här som i övriga Ångermanland, tyder också på en självständig utveckling, kanske rentav på ett medvetet motstånd mot påverkan utifrån. Men gravfynden pekar också på vidsträckt kulturella och ekonomiska kontakter med södra Östersjöområdet, England och ännu mer avlägsna regioner. Den 15 januari 1931 kunde *Corriere della Sera*, då som nu Italiens största tidning, meddela sina läsare att man i Styrnäs i det fjärran norra Sverige funnit en grav efter en vikingatida kvinna som innehöll gravgåvor från Bysans. Gravfynden tyder på, som Grundberg framhåller, att Ådalen hade en viktig roll för långväga transithandel under vikingatiden.

Wallander fördjupar bilden av Ångermanlands hednatida arkeologi med sin artikel om storhögarna, där han genom att bland annat utnyttja äldre kartmaterial kan belysa den besvärande bortodlingsgraden. Hans hypotes om att de bevarade storhögarna i Ångermanland endast utgör en liten rest av en storhögsbygd av nästan samma dignitet som den i Medelpad förefaller ha åtskilligt som

talar för sig.

Wallanders och Grundbergs stora artiklar om utgrävningarna vid Styresholm, vars ej helt lättförklarade etymologi ortnamnsexperten Lars-Erik Edlund utreder i en kort artikel, visar att borgen sannolikt uppfördes av de s.k. vitalianerna i mitten av 1390-talet. Den har emellertid endast varit i bruk till en bit in på 1400-talet och alltså endast utgjort en kort parentes i den ångermanländska administrationens historia.

Grundberg uppehåller sig för sin del mycket vid frågan om den medeltida kungsgården Kutubys placering och drar här också in retrospektivt källmaterial från Vasatiden och resultaten från projektets utgrävningar vid Bjärträ fäste. Hans slutsats blir att Kutuby verkligen legat vid den gamla tingsplatsen i Bjärträ, som tidigare forskning antagit, och inte vid Styresholm. Grundberg avvisar alltså, bland annat med stöd av ett dokument från 1375, Blomkvists Torsåkershypotes, som dock denne försvarar i ett längre rekapitulerande "slutbetänkande" där 1500-talskällor också åberopas. För Blomkvist framstår Styresholms borg som en logisk vidareutveckling av en redan etablerad lokal förvaltnings-

funktion. Projektforskning behöver inte alltid leda till konsensus bland deltagarna. Särskilt det spröda medeltidsmaterialet inbjuder till alternativa tolkningar. Ett starkt stöd för den äldre placeringen av Kutuby i Bjärträ är dock, enligt recensenten, att de Uppsala ödgoods, som nämns i Hälsingelagens kungabalk § 1 samtliga ligger i anslutning till Norrstigen. Styresholmsprojektet har genom den imponerande och fint illustrerade slutredovisningen givit ett viktigt bidrag till nordeuropeisk arkeologi. Konceptet för de omtalade utgrävningarna vid Hemse på Gotland, i viss mån en förebild för projektet, har nu fått en värdig norrländsk pendang. Om recensenten ändå skulle drista sig att säga något negativt om projektrapporten så är det formatet. Boken är på 30x26 centimeter och väger 3,2 kilo. Det erbjuder nästan fysiska svårigheter att läsa boken vid sänglampan eller i läsfåtöljen utan den måste placeras på ett bord. Övervägde man aldrig att dela upp rapporten på två delar, en mer strikt arkeologisk och en med den kulturhistoriska kringinformationen?

Lars-Göran Tedebrand

Rapport från Johan Nordlander-sällskapets bussutflykt onsdagen den 29/3 2006

Sällskapets senaste årsmöte hölls för första gången utanför Umeå. Landsarkivarie Carina Strömberg hade inbjudit sällskapets medlemmar att i samband med årsmötet avlägga ett studiebesök på Landsarkivet i Härnösand. Omkring halv tio på morgonen samlades en skara mycket förväntansfulla medlemmar vid Humanisthusets huvudingång och äntrade där den förhyrda bussen. Under resan plockades fler medlemmar upp i Nordmaling och Örnsköldsvik. Ordförande Lars-Erik Edlund, effektivt biträdd av Sigurd Fries, redogjorde på ett lärt och underhållande sätt för de ortsnamn som mötte under färden. Sekreteraren, Pär Eliasson, återgav några av de entusiastiska omdömen som äldre tiders resenärer fällt om traktens natur och innevånare. En god lunch åts på Näske Krog. Efter ankomsten till Landsarkivet serverades kaffe varpå följde ett välorganiserat och mycket givande eftermiddagsprogram som arkivet ansvarade för. Carina Strömberg inledde med en föreläsning om arkivväsendet i allmänhet och om de norrländska arkiven i synnerhet varpå följde en guidad visning med gott om utrymme för frågor från besökarna. Det hela avrundades med en visning av intressant arkivmaterial relaterat till Johan Nordlander. Efter årsmötet höll årets kulturpristagare, Gudrun Fogelquist Brännberg, en inspirerande föreläsning om norrländska målare i äldre tid. Dagen avslutades med en god buffé på den vackra S:t Petri-logen, om vars historia i fiskandets tecken ordförandemästaren berättade. Vid åttatiden på kvällen avgick bussen mot Umeå dit vi så småningom anlände kring klockan elva.

Pär Eliasson

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 29 mars 2005

Årsmötet hölls i Mittnordensalen, Landsarkivet, Härnösand med ca 50 medlemmar närvarande.

Lars-Göran Tedebrand utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Alla styrelseledamöter omvaldes och den nya styrelsen har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Pär Eliasson
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Björn Olsson

Tom Eriksson och Daniel Lindmark omvaldes till revisorer och Anders Persson omvaldes till revisorssuppleant.

Till valberedning omvaldes Heidi Hansson, Mats Danielsson och Göte Hållstam.

Årsmötet beslöt att årsavgiften 200 kronor skall vara oförändrad för år 2007.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till Gudrun F. Brännberg för hennes lokalhistoriska forskning kring Haverö socken i Medelpad och för hennes forskning om Paul Hallberg och andra målare i södra Norrland.

Efter årsmötet höll pristagaren ett föredrag med bildvisning om Paul Mickelsson Hallberg och andra sydnorrländska konstnärer.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm som detta år ägde rum i S:t Petrilogens lokaler i Härnösand.

Vid protokollet
Pär Eliasson

Medarbetare i detta nummer

Pär Eliasson, f. 1962 i Bjurholm. FD, forskarassistent i idéhistoria vid Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet. Sekreterare i Johan Nordlander-sällskapet.

Anders Huggert, f. 1944 i Solna, bosatt i Umeå och numera forskare vid Västerbottens museum. Under 18 år har Huggert tjänstgjort som chef vid detta museum.

Solbritt Hellström, f. 1954 i Mattmar. Doktorand vid Inst. för litteraturvetenskap och nordiska språk. Arbetar med en avhandling om skriftspråket i Jämtland på 1600-talet.

Patrik Lantto, f. 1968 i Piteå. FD, docent i historia vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Arbetar framför allt med frågor rörande samisk historia och urbefolkningar.

Lars-Gunnar Olsson, f. 1945 i Umeå. DGI, DIHR, FM i historia. Har företrädesvis arbetat för den grafiska medieindustrin i Stockholm och New York. Intresserad av Umeåregionens historia. Forskar bl.a. om Johan Heinrich Schönheit.

Gunnar Pettersson, f. 1931 i Nederkalix. FM, pensionerad adjunkt, bosatt i Bjurholm. Har ägnat åtskilligt av sin pensionärstid åt bl.a. folkliga växtnamn.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls Tidning.

Marie-Christine (*Lotta*) Vikström, f. 1971, bördig från Kisa i södra Östergötland. FD. Undervisar och forskar vid Institutionen för historiska studier och CBS (Centrum för befolkningsstudier), Umeå universitet.

Innehåll

ANDERS HUGGERT: Borgare bjöd på både brännvin och "brännvinsbröd"	1
LARS GUNNAR OLSSON: Mormors tegelbruk	9
GUNNAR PETTERSSON: Några folkliga fågelnamn från Norr- och Västerbotten	21
PATRIK LANTTO: Rotlösa nomader?	38
LOTTA VIKSTRÖM: Ung och redan arresterad	64
RECENSIONER	92
RAPPORT FRÅN JOHAN NORDLANDER- SÄLLSKAPETS BUSSUTFLYKT	100
JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE	101
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	105